

ΙΝΣΠΟΛ

Οι οικονομικές διαστάσεις των σχέσεων Εκκλησίας-Κράτους

φορολόγηση και χρηματοδότηση της εκκλησίας
από το κράτος στην Ελλάδα και στην Ευρώπη

Δρ. Άγγελος Χρυσόγελος

1 / 14 / Β

ΙΝΣΠΟΛ

Ινστιτούτο Συντηρητικής Πολιτικής

Ερευνητική Εργασία 1/14/Β

Σεπτέμβριος 2014 - © ΙΝΣΠΟΛ & Άγγελος Χρυσόγελος

conservatives.gr

Συντάκτης

Ο Δρ. Άγγελος Χρυσόγελος γεννήθηκε το 1983 στην Αθήνα και εργάζεται ως Λέκτωρ ευρωπαϊκής και διεθνούς πολιτικής στο Πανεπιστήμιο του Limerick στην Ιρλανδία. Είναι διδάκτωρ πολιτικών και κοινωνικών επιστημών του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου της Φλωρεντίας και κατέχει μεταπτυχιακό τίτλο διεθνών σχέσεων και διπλωματίας από το

Πανεπιστήμιο του Leiden της Ολλανδίας και πτυχίο πολιτικών επιστημών από το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στο παρελθόν έχει συνεργαστεί με το Ινστιτούτο Clingendael στην Χάγη, το Wilfried Martens Centre for European Studies στις Βρυξέλλες και το Πανεπιστήμιο της Αμβέρσας.

Περίληψη

Στην παρούσα ερευνητική εργασία επιχειρείται να τεθεί το ζήτημα της χρηματοδότησης της Εκκλησίας στην Ελλάδα σε ένα ευρύτερο συγκριτικό πλαίσιο. Αναλύονται τα ισχύοντα σχετικά με τον τρόπο χρηματοδότησης των εκκλησιών στις περισσότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Η ανάλυση δείχνει ότι τα διάφορα εθνικά νομοθετικά πλαίσια μπορούν να ταξινομηθούν σε τρία διαφορετικά μοντέλα χρηματοδοτικής σχέσης κράτους-θρησκείας: (α) Πλήρης οικονομική ανεξαρτησία της εκκλησίας από το κράτος. (β) Απευθείας κρατική χρηματοδότηση προς θρησκευτικές ομάδες. Και ένα ενδιάμεσο μοντέλο, κατά το οποίο (γ) οι εκκλησίες κάνουν χρήση κρατικών μηχανισμών (π.χ. του φορολογικού συστήματος) για την συλλογή των συνεισφορών των πιστών. Αυτά τα μοντέλα αντανακλούν διαφορετικές ιστορικές πορείες στην σχέση κρατών και εκκλησιών στην Ευρώπη, καθώς και διαφορετικές εκκλησιαστικές και πολιτιστικές συνθήκες. Η Ελλαδική πρακτική απευθείας χρηματοδότησης της Εκκλησίας από το κράτος δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση πρωτοτυπία της χώρας μας, καθώς αυτό είναι ένα μοντέλο που συναντάται ακόμα και σε χώρες σε προχωρημένο στάδιο εκκοσμίκευσης. Η προσεκτική συγκριτική μελέτη αναδεικνύει ως βασικό ζήτημα όχι την χρηματοδότηση της επικρατούσας εκκλησίας από το κράτος στην Ελλάδα καθεαυτή, αλλά το ότι ο τρόπος κατά τον οποίο αυτό το μοντέλο εφαρμόστηκε στην Ελλάδα επέτεινε την καχεξία και το αίσθημα εξάρτησης της Εκκλησίας. Η ερευνητική εργασία καταλήγει με την διατύπωση ενός εναλλακτικού μοντέλου χρηματοδότησης της Εκκλησίας στην Ελλάδα που μπορεί να οδηγήσει σε μια κουλτούρα λογοδοσίας και δυναμισμού την ίδια την Εκκλησία και να αυξήσει το αίσθημα συμμετοχής των πιστών στο έργο της, χωρίς όμως να χαλαρώνονται οι θεσμικοί δεσμοί με το κράτος. Πέραν τούτων, ένα γενικό συμπέρασμα που εξάγεται είναι ότι η εικόνα που επικρατεί στην Ελλάδα σχετικά με τις (οικονομικές) σχέσεις Εκκλησίας-Κράτους στην Ευρώπη είναι εντελώς αναντίστοιχη με τις πραγματικές σχέσεις εκκλησίας-κράτους στην Ευρώπη, οδηγώντας σε μια εκτεταμένη παραπληροφόρηση που αποκτά από κάποιο σημείο διάδοσης και έπειτα την δική της δυναμική επιβολής.

ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ-ΚΡΑΤΟΥΣ

Φορολόγηση και Χρηματοδότηση της Εκκλησίας από το Κράτος στην Ελλάδα και στην Ευρώπη

Εισαγωγή

Στην παρούσα ερευνητική εργασία θα επιχειρηθεί μια παρουσίαση των βασικότερων διατάξεων που διέπουν την χρηματοδότηση θρησκευτικών ομάδων (και ιδιαίτερα των επικρατουσών εκκλησιών κατά περίπτωση) στην Ευρώπη. Σκοπός είναι να τεθεί η περίπτωση της Ελλάδας και της Κύπρου σε ένα ευρύτερο συγκριτικό πλαίσιο, ούτως ώστε να γίνει κατανοητή η ακριβής φύση των προκλήσεων που η χρηματοδότηση των εκκλησιών της Ελλάδας και της Κύπρου αντιμετωπίζουν και, ει δυνατόν, η εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων για την προοπτική των μοντέλων που εφαρμόζονται σήμερα σε Ελλάδα και Κύπρο.

Εκ των προτέρων μπορούμε να πούμε ότι, όπως και οι λοιπές διατάξεις, κανόνες και έθιμα που διέπουν τις σχέσεις κρατών με εκκλησίες στην Ευρώπη, έτσι και η χρηματοδότηση θρησκευτικών ομάδων δεν μπορεί να γίνει κατανοητή εκτός του κατά περίπτωση ιστορικού, κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου σε κάθε χώρα. Αυτό το πλαίσιο έχει καθορίσει κατά τρόπο κρίσιμο την μορφή των σχέσεων κρατών με εκκλησίες και, εξ αυτού, τους τρόπους που κάθε έννομη τάξη έχει διαλέξει για να εξασφαλιστεί η χρηματοδότηση της θρησκείας. Αυτή η συγκριτική μελέτη λοιπόν, αν και αφορά μια πολύ συγκεκριμένη πτυχή της σχέσης κοσμικής και θρησκευτικής εξουσίας στην Ευρώπη, άπτεται πάμπολλων άλλων ζητημάτων που έχουν διαμορφώσει την πληθώρα μοντέλων σχέσεων κράτους-εκκλησίας.

Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από αυτήν την έρευνα είναι ότι οι διαφορές μοντέλων χρηματοδότησης της

θρησκείας στην Ευρώπη δεν είναι τυχαίες, αλλά αντανακλούν συγκεκριμένες ιστορικές, κοινωνικές και δογματικές συνθήκες. Στην πραγματικότητα τα δεκάδες διαφορετικά νομικά πλαίσια μπορούν να κατηγοριοποιηθούν με κάποια ασφάλεια σε μερικά βασικά «μοντέλα», τα οποία με την σειρά τους αντανακλούν βασικές πολιτικές και πολιτιστικές τομές στην Ευρώπη. Από αυτήν την άποψη, αυτή η συγκριτική άσκηση υπόσχεται να θέσει τα παραδείγματα της Ελλάδας και της Κύπρου σε ευρύτερα πλαίσια κάποιων εκ των μοντέλων που θα αναδειχθούν από την σύγκριση. Ταυτόχρονα όμως η εξαγωγή συμπερασμάτων ή προτάσεων πολιτικής πρέπει να είναι εξαιρετικά ευαίσθητη σε ό,τι αφορά τους παράγοντες που έχουν διαμορφώσει και τα γενικά μοντέλα και τα συγκεκριμένα εθνικά θεσμικά πλαίσια χρηματοδότησης των θρησκειών στην Ευρώπη: ιστορική διαδρομή, θεολογική παράδοση, πολιτική πραγματικότητα, οικονομικές και πρακτικές ανάγκες.

Μιας και αυτή η ερευνητική εργασία αφορά το μέλλον της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα, κατ' αναλογία η έμφαση θα δοθεί στους κανόνες χρηματοδότησης που διέπουν την λειτουργία των επικρατουσών εκκλησιών. Από την άλλη μεριά, το ζήτημα της χρηματοδότησης όλων των θρησκειών, πέραν των μεγάλων εκκλησιών, σε κάποιες περιπτώσεις αποκτά μεγάλη σημασία, και για αυτό θα γίνει αναφορά και σε αυτό όπου χρειάζεται για να δοθεί πληρέστερη εικόνα.

Μοντέλα Χρηματοδότησης Θρησκευτικών Ομάδων στην Ευρώπη και Σχέσεις Εκκλησίας-Κράτους

Αν κάποιος σκεφτεί αφαιρετικά, υπάρχουν δυο «ακραία» μοντέλα χρηματοδότησης της εκκλησίας από το κράτος, τα οποία λογικά εκπορεύονται από δυο διαφορετικά μοντέλα σχέσεων κράτους-εκκλησίας. Αν υπάρχει χωρισμός κράτους-εκκλησίας, τότε το κράτος λογικά θα παρέχει ελάχιστες οικονομικές ενισχύσεις στις διάφορες θρησκείες, αφήνοντάς τις να αναζητήσουν πόρους μόνες, από τους πιστούς τους και την εκμετάλλευση της περιουσίας τους. Σε

αυτό το μοντέλο, οι διάφορες θρησκευτικές ομάδες δεν είναι τίποτα περισσότερο από μη-κερδοσκοπικές οργανώσεις όπως πολλές άλλες, και αν απολαμβάνουν κάποια προνόμια αυτά θα είναι τα ίδια με αυτά που έχουν κοσμικές οργανώσεις με πνευματική, κοινωφελή και φιλανθρωπική αποστολή.

Στο άλλο άκρο υπάρχει το μοντέλο που ανταποκρίνεται σε μια πολύ στενή σχέση κράτους και εκκλησίας. Λογικά σε τέτοιες περιπτώσεις, το κράτος, ως ανώτερη πηγή πολιτικής και θεσμικής ισχύος σε μια εδαφική επικράτεια, αναλαμβάνει να διευκολύνει τις θρησκευτικές οργανώσεις της επιλογής του με απευθείας οικονομικές ενισχύσεις. Στην πιο καθαρή μορφή όσμωσης πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας, μπορούμε να φανταστούμε το κράτος να καλύπτει απευθείας τους μισθούς των λειτουργών κάποιων ή όλων των θρησκειών στο έδαφός του, ενώ στην ακόμα πιο ακραία μορφή ξεκάθαρης ταύτισης του κράτους με μια μόνο ή κάποιες επικρατούσες εκκλησίες, αυτό το προνόμιο εκτείνεται μόνο στους λειτουργούς αυτών των εκκλησιών – οι υπόλοιπες θρησκείες αναγκάζονται να καλύπτουν μόνες τα έξοδά τους.

Η εμπειρία δείχνει ότι και τα δυο αυτά μοντέλα χρηματοδότησης συναντώνται στην Ευρώπη, αν και με αρκετές επιμέρους διαφορές στον τρόπο εφαρμογής τους. Αυτό που είναι ενδιαφέρον όμως είναι ότι η εφαρμογή ενός εκ των «ακραίων» μοντέλων χρηματοδότησης δεν συμβαδίζει πάντα στην πράξη ούτε με τον βαθμό επιρροής της θρησκείας στην δημόσια σφαίρα, αλλά ούτε και με την θεσμικά κατοχυρωμένη σχέση κράτους-θρησκείας. Όπως θα δούμε, σε χώρες όπου κατά γενική ομολογία ο ρόλος της επικρατούσας θρησκείας και εκκλησίας είναι πλέον αρκετά περιορισμένος στην δημόσια σφαίρα, το κράτος εξακολουθεί να χρηματοδοτεί ευθέως τις ανάγκες της εκκλησίας. Κάποιες από τις πιο εκκοσμικευμένες και ελευθεριακές κοινωνίες εξακολουθούν να διατηρούν ένα μοντέλο στενής θεσμικής σχέσης κράτους και επικρατούσας εκκλησίας (Δανία, Φινλανδία), ενώ ακόμα και εκεί που αυτή η σχέση σταδιακά χαλαρώνει, η χρηματοδοτική διάσταση

διατηρείται σχεδόν ανέπαφη (Σουηδία, Νορβηγία). Υπάρχουν όμως και αντίθετες περιπτώσεις όπου, αν και η θεσμική σχέση κράτους και επικρατούσας εκκλησίας είναι στενότατη, προκρίνεται ένα μοντέλο πλήρους οικονομικής αυτονομίας της θρησκείας (Αγγλία).

Σε χώρες όπου το κράτος είναι επισήμως ουδέτερο σε ζητήματα θρησκείας αλλά χρηματοδοτεί θρησκευτικές ομάδες, η αντίφαση επιλύεται από το γεγονός ότι το προνόμιο χρηματοδότησης από το κράτος απολαμβάνεται είτε από όλες τις θρησκευτικές ομάδες, είτε από αρκετές θρησκείες πέραν της επικρατούσας εκκλησίας (Βέλγιο, Νορβηγία). Επομένως, σε κάποιες χώρες ο πλουραλισμός του χρηματοδοτικού ρόλου του κράτους είναι μια διαφορετική εκδοχή της ουδετερότητας της πολιτείας έναντι των εκκλησιών, δεν παύει όμως να έχει προκύψει από μια παράδοση στενής σχέσης του κράτους με μια εκκλησία την οποία κατά παράδοση χρηματοδοτεί. Από την άλλη, ο ιδεότυπος ενός πλήρους χωρισμού κράτους-εκκλησίας δεν συναντάται πουθενά στην Ευρώπη, τουλάχιστον από την σκοπιά των οικονομικών σχέσεων που εξετάζουμε. Όλα τα Ευρωπαϊκά κράτη ενισχύουν με κάποιο έμμεσο τουλάχιστον τρόπο την λειτουργία θρησκευτικών ομάδων στο έδαφός τους, και σχεδόν παντού (ακόμα και σε περιπτώσεις ακραιφνούς χωρισμού κράτους-εκκλησίας, π.χ. Γαλλία) τα κράτη επιφυλάσσουν κάποιες διευκολύνσεις για τις επικρατούσες εκκλησίες τους.

Μεταξύ των δυο ακραίων ιδεατών μοντέλων, που όπως είδαμε είναι *ιδεατά* γιατί στην πραγματικότητα πουθενά δεν συναντώνται πλήρως, υπάρχει η περίπτωση της ενίσχυσης των εκκλησιών από τους πιστούς δια της χρήσης των μηχανισμών του κράτους. Αυτό το μοντέλο είναι *ενδιάμεσο* γιατί, ενώ το κράτος θεωρητικά δεν αναλαμβάνει (τουλάχιστον επίσημα) ευθύνη να χρηματοδοτεί την λειτουργία των εκκλησιών και θρησκευτικών ομάδων, προσφέρει τους διοικητικούς μηχανισμούς του για να εξυπηρετήσει τις θρησκευτικές ομάδες. Ουσιαστικά σε τέτοιες περιπτώσεις οι εκκλησίες κάνουν χρήση του μονοπωλίου επιβολής υποχρεώσεων (και τιμωρίας, σε περίπτωση μη συμμόρφωσης) του κράτους στους

πολίτες του, και με αυτήν την έννοια το κράτος τις βοηθάει αποφασιστικά εν συγκρίσει με το να ήταν αναγκασμένες σε αναζήτηση ενισχύσεων βασιζόμενες στην καλή θέληση των μελών τους.

Στην Ευρώπη αυτό το μοντέλο λαμβάνει δυο διαφορετικές επιμέρους μορφές: το κράτος μπορεί να επιβάλλει την συλλογή φόρου που πληρώνεται από τους πολίτες που είναι μέλη κάποιας εκκλησίας και αποδίδεται από το κράτος σε αυτήν (π.χ. Γερμανία, Αυστρία και πιο πρόσφατα Σκανδιναβικές χώρες). Το κράτος μπορεί επίσης να αφαιρεί ένα μέρος του συνολικού φόρου που πληρώνουν οι πολίτες και να το αποδίδει στην εκκλησία (ή την οργάνωση) που αυτοί επιλέγουν (π.χ. Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία). Στην δεύτερη περίπτωση δηλαδή δεν υπάρχει «εκκλησιαστικός φόρος» καθ' εαυτόν, αλλά δίνεται η δυνατότητα στους πολίτες να επιλέξουν αν θέλουν να χρηματοδοτήσουν μια θρησκευτική ομάδα. Σε αντίθεση με το μοντέλο του εκκλησιαστικού φόρου, ένας πολίτης δεν είναι υποχρεωμένος να κατευθύνει την συνεισφορά του στην εκκλησία όπου είναι μέλος. Από εκεί και πέρα, κάθε εφαρμογή των *ενδιάμεσων* μοντέλων συνοδεύεται από άλλες επιμέρους διατάξεις που κατά περίπτωση *σπρώχνουν* την κάθε χώρα πιο κοντά στο *κοσμικό* ή στο *φιλο-εκκλησιαστικό* άκρο. Πρέπει δηλαδή να δούμε τι άλλα ευεργετήματα απολαμβάνουν οι θρησκευτικές ομάδες πέραν της απόδοσης σε αυτές από το κράτος των συνεισφορών-φόρων που συλλέγουν, καθώς και να εξετάσουμε ποιες ομάδες μπορούν να κάνουν χρήση αυτής της διευκόλυνσης (μόνο οι επικρατούσες εκκλησίες, κάποιες θρησκευτικές ομάδες ή όλες ανεξαιρέτως;).

Είναι σημαντικό να ξεκαθαριστεί εξ αρχής ότι αυτά τα μοντέλα αφορούν την χρηματοδότηση κάποιων ή όλων των τρεχόντων εξόδων των λειτουργιών των θρησκευτικών ομάδων (κυρίως μισθοδοσία του κλήρου και των υπαλλήλων τους, καθώς και πρακτικά έξοδα όπως συντήρηση κτηρίων, τρέχοντα έξοδα κλπ.). Σχεδόν όλες οι επικρατούσες εκκλησίες στην Ευρώπη διαθέτουν σημαντική περιουσία από την εκμετάλλευση της οποίας χρηματοδοτούν το

φιλανθρωπικό, εκπαιδευτικό και νοσοκομειακό τους έργο. Θεωρητικά αυτή η περιουσία θα μπορούσε να χρηματοδοτήσει και τα τρέχοντα έξοδα των επικρατουσών εκκλησιών, και σε κάποιες (λίγες) χώρες αυτό πραγματικά γίνεται. Υπό μια έννοια, τα διαφορετικά μοντέλα χρηματοδότησης των θρησκειών δεν υποδηλώνουν οικονομική ανάγκη των επικρατουσών εκκλησιών έναντι του κράτους, αλλά αποτελούν την αποτύπωση διαφορετικών ιστορικών διαδρομών στην σχέση των δυο πόλων. Εν πάση περιπτώσει, η διάκριση μεταξύ «χρηματοδότησης» και «περιουσίας» των εκκλησιών είναι κρίσιμη, καθώς αφορά διαφορετικές δραστηριότητες και ανάγκες των εκκλησιών. Αυτή η διάκριση είναι κρίσιμη για την κατανόηση της Ελλαδικής και της Κυπριακής περίπτωσης που θα αναλυθούν μετά την παρουσίαση της πρακτικής σε χώρες της Ευρώπης.

Επίσης, πρέπει να σημειωθεί με έμφαση ότι, πολλές φορές, η πραγματικότητα των οικονομικών σχέσεων εκκλησίας-κράτους σε αρκετές χώρες διαφέρει από την εικόνα που δίνει μια επιφανειακή εποπτεία τους – προς όφελος των τοπικών εκκλησιών. Για να αναφερθούμε στο παράδειγμα της Γερμανίας, αρκετοί Έλληνες επικαλούνται το γερμανικό φορολογικό σύστημα χρηματοδότησης του κράτους, σύμφωνα με το οποίο χρηματοδοτούν την κάθε εκκλησία μόνον οι πιστοί της, μέσω ενός εκκλησιαστικού φόρου (Kirchensteuer) που συλλέγει το κράτος. Έτσι, διατείνονται, η χρηματοδότηση κάθε εκκλησίας προκύπτει από τους πιστούς της και όχι από το σύνολο των φορολογουμένων πολιτών. Αυτό όμως δεν αντικατοπτρίζει την κατάσταση στην Γερμανία, παρά μόνον μια παραμορφωτική μέσα στην επιφανειακότητά της εκδοχή της: στην πραγματικότητα, το γερμανικό κράτος καταβάλλει πέρα και πάνω από το Kirchensteuer και εκατοντάδες εκατομμύρια Ευρώ κάθε χρόνο στην ευαγγελική και στην καθολική εκκλησία (420 με 480 εκατομ. ευρώ) από τα κρατικά έσοδα τα προερχόμενα εκ του συνόλου των φορολογουμένων πολιτών ανεξαρτήτως θρησκειότητας. (Μάλιστα, η ευαγγελική εκκλησία έχει ζητήσει την διακοπή αυτών των

χρηματοδοτήσεων, μα το κράτος την αρνείται).¹ Το γερμανικό κράτος καταβάλλει στις εκκλησίες και άλλα ποσά πέρα και πάνω από το Kirchensteuer: «τα 46ο εκατομμύρια ευρώ της κρατικής ενίσχυσης είναι ένα μικρό μόνο μέρος της οικονομικής ενίσχυσης που παρέχει το κράτος προς την εκκλησία. [...] Στις υπηρεσίες πρόνοιας όπως η καθολική Caritas και η Διακονία της ευαγγελικής εκκλησίας, η συμμετοχή της εκάστοτε εκκλησίας δεν ξεπερνάει το 2%. [...] Επιπλέον το κράτος πληρώνει τους μισθούς των επισκόπων και χρηματοδοτεί την οικοδόμηση και συντήρηση ιερών ναών. [...] Άλλα 9ο εκατομμύρια [σ.σ.: μόνον από το κρατίδιο της Βαυαρίας] πηγαινούν στη μισθοδοσία του τοπικού προσωπικού. [...] Οι εκκλησίες δεν υποχρεώνονται να δημοσιοποιούν τα οικονομικά τους».² Από τις παραπάνω παραδειγματικές πληροφορίες καθίσταται σαφές το πόσο παραπλανητικό είναι να υποστηρίξει κανείς ότι στην Γερμανία, σε αντίθεση με την Ελλάδα, μόνον οι πιστοί πολίτες χρηματοδοτούν τις εκκλησίες τους και όχι το σύνολο των φορολογουμένων πολιτών ανεξαρτήτως θρησκευματος. Παρόμοια περιστατικά συναντώνται και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, καταδεικνύοντας μια πραγματικότητα αρκετά πολυπλοκότερη από την επιφανειακή εκδοχή της.

Η συγκριτική έρευνα αναδεικνύει όχι μόνο την ύπαρξη ξεχωριστών μοντέλων αλλά και την αρκετά σημαντική σύμπτωσή τους με συγκεκριμένες πολιτιστικές, δογματικές και ιστορικές τομές στην Ευρώπη. Αλλού, αυτές οι τομές διατρέχουν την εφαρμογή ενός μοντέλου, αποδεικνύοντας ότι η εφαρμογή του ίδιου μοντέλου μπορεί να εκπορευείται από διαφορετικές ισορροπίες στην ιστορική σχέση κράτους-εκκλησίας. Στα επόμενα κεφάλαια θα παρουσιαστούν αυτά

¹ «Η Γερμανική Ευαγγελική Εκκλησία θα δεχόταν διακοπή των κρατικών επιχορηγήσεων», 12/11/2013, <http://www.skai.gr/news/world/article/245796/i-germaniki-euaggeliki-ekklisia-tha-dehotan-diakopi-ton-kratikon-epihorigiseon/>. Το κράτος αρνείται να διακόψει την χρηματοδότηση διότι την οφείλει λόγω, μεταξύ άλλων, παρελθουσών απαλλοτριώσεων εκκλησιαστικών γαιών – δηλαδή, για λόγους παρόμοιους με τις δεσμεύσεις του ελλαδικού κράτους στην εκκλησία.

² «Φως στις οικονομικές σχέσεις κράτους-εκκλησίας», 17.10.2013, <http://www.dw.de/φως-στις-οικονομικές-σχέσεις-κράτους-εκκλησίας/a-17164445>.

τα μοντέλα καθώς και η εφαρμογή τους στις χώρες της Ευρώπης. Ακολούθως η συζήτηση θα στραφεί στην ανάλυση της χρηματοδότησης της θρησκείας σε Ελλάδα και Κύπρο και, με βάση τα συμπεράσματα της συγκριτικής ανάλυσης, θα εξαχθούν συμπεράσματα και προτάσεις για την Ελλαδική περίπτωση.

Μοντέλο Ι: Οικονομική Ανεξαρτησία από το Κράτος, Συλλογή Πόρων από τις ίδιες τις Θρησκευτικές Ομάδες

Το μοντέλο της πλήρους οικονομικής ανεξαρτησίας της θρησκείας από το κράτος συναντάται σε εντυπωσιακά μικρό αριθμό χωρών. Όποιες χώρες έχουν αυτό το μοντέλο, επιβάλλουν στις θρησκευτικές ομάδες να αναζητούν οι ίδιες πόρους, αν και ακόμα και εκεί το κράτος συνδράμει εμμέσως κάποιες από τις ανάγκες των θρησκευτικών ομάδων (ιδιαίτερα των επικρατουσών εκκλησιών). Το μοντέλο της οικονομικής ανεξαρτησίας των θρησκειών συναντάται σε δυο από τις μεγαλύτερες Ευρωπαϊκές χώρες, την Γαλλία και την Μεγάλη Βρετανία. Αν και οι περισσότεροι γνωρίζουν ότι η Γαλλία είναι η χώρα με το πιο κοσμικό καθεστώς στην Ευρώπη, είναι εντυπωσιακό το πώς μια χώρα με κρατική εκκλησία και σημαντικούς δεσμούς μεταξύ κρατικής και θρησκευτικής εξουσίας, η Μεγάλη Βρετανία, εφαρμόζει ένα μοντέλο πλήρους οικονομικής ανεξαρτησίας της εκκλησίας από το κράτος.

Εξετάζοντας συγκεκριμένα την Αγγλία, η Αγγλικανική Εκκλησία έχει σχεδόν πλήρη οικονομική αυτονομία από το κράτος. Η αυτονομία της, η οποία είναι μια πολιτική που εφαρμόζεται από την πρώτη στιγμή ίδρυσής της, βασίζεται σε ένα αποκεντρωμένο σύστημα, κατά το οποίο η συλλογή χρημάτων (κυρίως με την μορφή δωρεών από τους πιστούς) και διαχείρισή τους γίνεται από τις ενορίες. Αυτό το σύστημα όμως δημιουργούσε μεγάλες ανισότητες ιδιαίτερα στους μισθούς και τις συντάξεις ιερέων, για αυτό και από τα μέσα του 19^{ου} αι. η πρακτική είναι οι ενορίες να μεταφέρουν μέρος των εσόδων τους σε ταμεία που διαχειρίζονται επισκοπές από τα οποία πληρώνονται οι εξισορορημένοι σήμερα μισθοί των ιερέων. Οι

συντάξεις και τα ενοίκια των κατοικιών όπου διαμένουν ιερείς, καθώς και τα έξοδα συντήρησης των ναών, πληρώνονται από τα έσοδα που αποφέρει η χρηματιστηριακή εκμετάλλευση αξιών και κεφαλαίων που διαχειρίζονται οι Επίτροποι της Εκκλησίας. Αυτή η εκμετάλλευση αποφέρει το 15% των συνολικών εσόδων της Αγγλικανικής Εκκλησίας. Το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων της εκκλησίας, και το μεγαλύτερο μέρος των αναγκών της, εξακολουθεί να εξαρτάται από τα χρήματα που ενορίες και επισκοπές μπορούν να συλλέξουν μόνες τους σε τοπικό επίπεδο από τους πιστούς³.

Παρά την επίσημη οικονομική ανεξαρτησία της εκκλησίας από το κράτος, υπάρχουν σημαντικοί οικονομικοί δεσμοί μεταξύ των δυο. Οι Επίτροποι της Εκκλησίας υπόκεινται στο ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς φιλανθρωπικού οργανισμού.⁴ Επίσης η Αγγλικανική Εκκλησία έχει ήδη στραφεί στο κράτος ζητώντας ενίσχυση για το βασικότερο έξοδο που έχει ανακύψει τα τελευταία χρόνια: Την αναστύλωση και διατήρηση των ναών και κτηρίων που της ανήκουν, μια πραγματικά τεράστια περιουσία που όμως, δεδομένου του μειούμενου αριθμού πιστών και των κατά συνέπεια χαμηλότερων εσόδων από εράνους και παρόμοιες δραστηριότητες, είναι πλέον εξαιρετικά δύσκολο να συντηρηθεί.⁵ Η κυβέρνηση έχει σε διάφορες περιπτώσεις συμπράξει στο έργο αναστύλωσης και διατήρησης των κτηρίων της Αγγλικανικής Εκκλησίας, και στο μέτρο κατά το οποίο αυτή είναι η σημαντικότερη οικονομική πρόκληση για το μέλλον, η σύμπραξη του κράτους συνιστά σημαντική εξαίρεση στο υπάρχον καθεστώς οικονομικής ανεξαρτησίας της Εκκλησίας.⁶

³ Πιο συγκεκριμένα, ο προϋπολογισμός της Αγγλικανικής Εκκλησίας είναι περίπου 1 δις λίρες Αγγλίας. Από αυτά, τα 750 εκ. προέρχονται από τις συνεισφορές των πιστών και 160 εκ. από τους Επίτροπους της Εκκλησίας. Οι Επίτροποι διαχειρίζονται ένα χαρτοφυλάκιο συνολικού ύψους 4.4 δις λιρών. Βλ. Funding the Church of England, <https://www.churchofengland.org/about-us/funding.aspx>.

⁴ The Church Commissioners, <https://www.churchofengland.org/about-us/structure/churchcommissioners.aspx>.

⁵ Βλ. τον ιστότοπο του ChurchCare, της οργάνωσης της Εκκλησίας επιφορτισμένης με την ευθύνη διαχείρισης των κτηρίων της: <http://www.churchcare.co.uk/>.

⁶ Παρόμοιο καθεστώς ισχύει και για την Εκκλησία της Σκωτίας. Το μοντέλο οικονομικής ανεξαρτησίας της Αγγλικανικής Εκκλησίας με επιλεκτική συνδρομή του

Αν στην Αγγλία ο οικονομικός χωρισμός εκκλησίας-κράτους υφίσταται παρά την ύπαρξη κρατικής εκκλησίας, στην Γαλλία ο οικονομικός χωρισμός αντανακλά την ύπαρξη από το 1905 ενός δρακόντειου συστήματος χωρισμού εκκλησίας-κράτους σε όλες τις πιθανές εκφάνσεις του δημόσιου βίου. Ο χωρισμός του 1905 όμως συνέβη με ιδιαίτερα επαχθείς όρους για την Καθολική Εκκλησία στην Γαλλία, με αποτέλεσμα ενώ στην Αγγλία η Αγγλικανική Εκκλησία να θεωρείται εξαιρετικά εύρωστη και να έχει στην κατοχή της τεράστια ακίνητη περιουσία, στην Γαλλία η Καθολική Εκκλησία είναι γνωστό ότι τελεί υπό μεγάλη οικονομική στενότητα.⁷

Στην Γαλλία ο νόμος επιτρέπει την ύπαρξη δυο διαφορετικών ειδών θρησκευτικών οργανώσεων. Λατρευτικές οργανώσεις (*associations cultuelles*) αναλαμβάνουν αυστηρά μόνο την οργάνωση λατρείας και θρησκευτικών τελετών. Αυτές οι οργανώσεις (κατ' ουσία εκκλησίες και άλλες οργανωμένες θρησκείες) δικαιούνται φοροαπαλλαγές. Πολιτιστικές οργανώσεις (*associations culturelles*) από την άλλη μπορούν να επιδίδονται σε δραστηριότητες που αποφέρουν κέρδος, αλλά φορολογούνται επ' αυτού. Όμως μπορούν και να ζητούν την συνδρομή του κράτους στις δραστηριότητές τους (π.χ. διατήρηση σχολείων). Αυτός ο διακανονισμός πρακτικά σημαίνει ότι κάθε θρησκεία στην Γαλλία πρέπει να διατηρεί δυο διαφορετικές οργανωτικές δομές (μια αυστηρά πνευματική, και μια πολιτιστική και, εάν το επιθυμεί, οικονομική) εάν θέλει να εμπλακεί σε δραστηριότητες που θα παράγουν πόρους πέραν των δωρεών των πιστών.⁸ Πρόκειται για ένα σύστημα που δεν εξασφαλίζει απλά την μη χρηματοδότηση εκκλησιών από το κράτος, αλλά κάνει την εξεύρεση

κράτους σε πολιτιστικές και κοινωνικές δραστηριότητες έχει επεκταθεί και στις άλλες θρησκευτικές κοινότητες του Ηνωμένου Βασιλείου.

⁷ Anne-Bénédicte Hoffner και Loup Besmond de Senneville, 'Le financement des Eglises en Europe', *La Croix*, 29 Ιουνίου 2012.

⁸ Frank Cranmer, 'Notes on Church and State in the European Economic Area 2011', Cardiff Law

School, http://www.law.cf.ac.uk/clr/networks/Frank%20Cranmer_%20Church%20&%20State%20in%20W%20Europe.pdf, σελ. 11.

πόρων από θρησκευτικές ομάδες μια δύσκολη υπόθεση.

Συμπληρωματικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι όλοι οι Καθολικοί ναοί που έχουν χτιστεί προ του 1905 ανήκουν στο κράτος και συντηρούνται από αυτό. Αυτό πιθανώς απελευθερώνει την γαλλική Καθολική Εκκλησία από ένα κόστος που στην Αγγλία γίνεται όλο και πιο δυσβάσταχτο, δείχνει όμως ότι εδώ και πλέον των εκατό ετών η επικρατούσα εκκλησία έχει στερηθεί τεράστια οφέλη που πιθανώς να είχε αποκομίσει από την εκμετάλλευση της περιουσίας της. Εξ άλλου το κράτος δεν χρηματοδοτεί την ανέγερση ναών απευθείας, αλλά μπορεί να διευκολύνει ως εγγυητής δανείων, ενοικιάζοντας κρατική γη με ευνοϊκούς όρους κλπ.⁹ Τελικά σημαντικότερη πηγή χρηματοδότησης της Καθολικής Εκκλησίας είναι οι συνεισφορές και δωρεές των πιστών, οι οποίες δεν φορολογούνται.¹⁰ Αυτό το καθεστώς κάνει την Καθολική Εκκλησία στην Γαλλία από τις πιο φτωχές στην Ευρώπη¹¹ και το σύστημα χρηματοδότησης στην Γαλλία το λιγότερο ευνοϊκό, όχι μόνο για την εκεί Καθολική Εκκλησία αλλά για όλες τις οργανωμένες θρησκείες.

Τέλος, μια άλλη χώρα στην οποία ισχύει το μοντέλο οικονομικού χωρισμού κράτους και εκκλησιών από το 1983 είναι η Ολλανδία. Εκεί ισχύουν φοροαπαλλαγές για εκκλησίες και θρησκευτικές ομάδες καθώς και κρατική ενίσχυση σε θρησκευτικές ομάδες που διατηρούν εκπαιδευτικά ιδρύματα και νοσοκομεία (οι οποίες είναι κυρίως οι παραδοσιακά επικρατούσες εκκλησίες, η Καθολική και δυο Καλβινιστικές), αλλά όχι ενίσχυση εκκλησιών καθ' εαυτήν.¹² Τα εισοδήματα των εκκλησιών και θρησκευτικών ομάδων

⁹Ο.π.

¹⁰ Σημαντικότερη εξαίρεση όμως ακόμα και στην άκρως κοσμική Γαλλία αποτελεί το ιδιαίτερο καθεστώς της Αλσατίας και της Λωραίνης, περιοχών που δεν ανήκαν στην Γαλλία το 1905. Θα αναφερθούμε σε αυτό το καθεστώς στο επόμενο κεφάλαιο.

¹¹ 'Quel est le financement d'un diocèse?', *Le Monde*, 15 Μαρτίου 2013, http://www.lemonde.fr/societe/article/2013/03/15/quel-est-le-financement-d-un-diocese_1848635_3224.html.

¹² Cranmer, σελ. 27.

είναι κυρίως δωρεές και έρανοι μεταξύ των πιστών τα οποία εκπίπτουν της φορολογίας, αν και όταν θεσμοθετήθηκε η οικονομική αυτονομία τους το ολλανδικό κράτος χορήγησε ένα εφ' άπαξ ποσό για την χρηματοδότηση των συντάξεων των υπαλλήλων τους¹³.

Στην δυτική Ευρώπη η μόνη άλλη χώρα όπου εφαρμόζεται αυτό το μοντέλο είναι η Ιρλανδία, όπου όμως η σχέση κράτους και Καθολικής Εκκλησίας είναι εξαιρετικά στενή από την άποψη λειτουργιών που επιτελεί η Εκκλησία (η οποία ακόμα και σήμερα κατέχει δεσπόμενη θέση στην παιδεία και την υγεία). Εφαρμόζεται επίσης σε χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ όπως οι Βαλτικές, η Βουλγαρία και η Σλοβενία¹⁴.

Μοντέλο II: Χρηματοδότηση Εκκλησιών μέσω του Φορολογικού Συστήματος

Μοντέλο IIα: Συνεισφορά ως Μέρος του Αποδιδόμενου Φόρου Εισοδήματος με Δυνατότητα Επιλογής

Σε αυτό το μοντέλο οι πολίτες επιλέγουν να αποδίδουν ένα μικρό ποσοστό του ποσού που πληρώνουν ως φόρο εισοδήματος στην χρηματοδότηση των θρησκειών. Πρόκειται για μια παραλλαγή του συστήματος του εκκλησιαστικού φόρου που εφαρμόζεται αλλού, αλλά με κάποιες βασικές διαφορές. Πρώτον, το ποσοστό επί του πληρωτέου φόρου είναι αρκετά μικρό (μικρότερο του 1%) και ο εθελοντικός του χαρακτήρας ή η δυνατότητα επιλογής που θα κατευθυνθούν τα χρήματα του δίνουν τον χαρακτήρα περισσότερο συνεισφοράς με κάποια δυνατότητα ελέγχου από τον φορολογούμενο παρά ενός αναπόφευκτου φόρου. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να πει κάποιος ότι η χρηματοδότηση των θρησκειών γίνεται με έναν λιγότερο «αντιδημοφιλή» τρόπο¹⁵. Δεύτερον, αυτό το σύστημα επιτρέπει θεωρητικά την χρηματοδότηση όχι μόνο θρησκευτικών

¹³ 'Le financement des Eglises en Europe'.

¹⁴ Ο.π.

¹⁵ Ο.π.

οργανώσεων αλλά και κοσμικών. Τρίτον, αυτό το σύστημα είναι πιο ευέλικτο από τον εκκλησιαστικό φόρο αφού πρακτικά αποσυνδέει την υποχρέωση καταβολής οικονομικής ενίσχυσης από την ιδιότητα μέλους μιας εκκλησίας ή θρησκευτικής ομάδας. Το κράτος δεν εισπράττει φόρο για λογαριασμό εκκλησιών από τα μέλη της κάθε εκκλησίας αλλά εφαρμόζει τις προτιμήσεις των φορολογουμένων, οι οποίοι με την σειρά τους δεν δεσμεύονται από το γεγονός της τυπικής συμμετοχής τους σε κάποια θρησκεία. Αυτό το μοντέλο εφαρμόζεται κυρίως σε Καθολικές νοτιοευρωπαϊκές χώρες (Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία).

Η ιδέα της κατεύθυνσης ενός ποσοστού του καταβαλλόμενου φόρου προς θρησκευτικές οργανώσεις γεννήθηκε κατά τις διαπραγματεύσεις της Αγίας Έδρας με το νέο δημοκρατικό καθεστώς της Ισπανίας. Με το Κονκορδάτο του 1979 προβλέπεται ότι 0,7% του φόρου εισοδήματος κατευθύνεται ως χρηματοδότηση προς την Καθολική Εκκλησία αν το επιλέξει ο φορολογούμενος¹⁶. Η Καθολική Εκκλησία λαμβάνει επίσης απευθείας χρηματοδότηση από το κράτος, αλλά οι εθελοντικές συνεισφορές του 0,7% είναι αρκετά μεγαλύτερες της απευθείας κρατικής ενίσχυσης (αναλογία 5 προς 1¹⁷, αν και μόλις 7εκ. Ισπανών ζητάει τα χρήματα του φόρου του να κατευθυνθούν προς την Καθολική Εκκλησία¹⁸). Η κρατική ενίσχυση δικαιολογείται ως συμπλήρωση του ποσού που κανονικά το κράτος απέδιδε στην Καθολική Εκκλησία πριν την θεσμοθέτηση της χρηματοδότησης από τους πιστούς μέσω του φορολογικού συστήματος. Αν δεν θέλουν να δώσουν το 0,7% του φόρου τους στην Καθολική Εκκλησία, οι φορολογούμενοι μπορούν να επιλέξουν αυτά τα χρήματα να κατευθυνθούν σε κοινωφελείς και κοινωνικούς

¹⁶ 'Spain', International Religious Freedom Report 2012, Υπουργείο Εξωτερικών των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής, <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm#wrapper> (από εδώ και στο εξής: IRFR).

¹⁷ Cranmer, σελ. 36.

¹⁸ Matthew Cullinan Hoffman, 'Tax the Church? In Spain, it saves the government billions', *Free Republic*, 21 Ιουνίου 2010, <http://www.freerepublic.com/focus/religion/2539170/posts>.

σκοπούς. Δεν μπορούν όμως να κατευθύνουν τον φόρο τους προς άλλες θρησκείες. Αυτό το ζήτημα έχει δημιουργήσει διαφωνίες, καθώς άλλες θρησκείες ζητούν να επιτραπεί στους πιστούς τους να τις ενισχύουν μέσω της φορολογίας¹⁹. Τέλος, ο φορολογούμενος μπορεί να μην εκφράσει καμιά προτίμηση και το 0,7% δεν παρακρατείται.

Η Καθολική Εκκλησία της Ισπανίας γενικά απολαμβάνει προνομιακό φορολογικό καθεστώς στην περιουσία της, αν και αυτό έχει δημιουργήσει αντιδράσεις τα χρόνια της οικονομικής κρίσης²⁰. Εκτός της απευθείας κρατικής ενίσχυσης προς την Καθολική Εκκλησία το κράτος ενισχύει τα έξοδα θρησκευτικής διδασκαλίας στα δημόσια σχολεία για Καθολικούς, Προτεστάντες, Εβραίους και Μουσουλμάνους. Ανάλογα με την περιφέρεια της χώρας, τα έξοδα τα καλύπτει οι περιφερειακές ή η κεντρική κυβέρνηση. Το κράτος επίσης καλύπτει τα έξοδα διατήρησης στρατιωτικών και νοσοκομειακών παρεκκλησίων. Οι εγγεγραμμένες θρησκευτικές ομάδες απολαμβάνουν τις ίδιες φοροαπαλλαγές με μη κερδοσκοπικές και φιλανθρωπικές οργανώσεις. Κάποιες περιφέρειες χρηματοδοτούν το κοινωνικό έργο κάποιων θρησκευτικών οργανώσεων (Καθολικών, Προτεσταντών, Μουσουλμάνων, Εβραίων και άλλων)²¹.

Η ιδέα της καταβολής ενός ποσοστού του πληρωτέου φόρου εισοδήματος προς θρησκευτικές οργανώσεις αποτέλεσε το επίκεντρο του συμβιβασμού μεταξύ Βατικανού και Ιταλικού κράτους το 1984, κατά την επαναδιαπραγμάτευση του Κονκορδάτου του 1929. Μέχρι τότε το Ιταλικό κράτος πλήρωνε τους μισθούς των ιερέων. Το ποσοστό του φόρου που κατευθύνεται προς την Εκκλησία καθορίστηκε στο 0,8% (το γνωστό στην Ιταλία *otto per mille*). Στην

¹⁹ Cranmer, σελ. 36.

²⁰ Lisa Abend, 'Amid economic crisis, Spain ponders taxing Catholic Church property', *Time*, 7 Ιουνίου 2012, <http://world.time.com/2012/06/07/amid-economic-crisis-spain-ponders-taxing-catholic-church-property/>.

²¹ 'Spain', IRFR.

Ιταλία το κράτος συνάπτει συμφωνίες (intese) με εκκλησίες και θρησκείες πέραν της Καθολικής. Αυτές οι εκκλησίες θεωρούνται αναγνωρισμένες και μπορούν να λαμβάνουν τις εθελοντικές συνεισφορές μελών τους από το κράτος μέσω της συλλογής τους ως 0,8% του πληρωτέου φόρου εισοδήματος. Πέραν της επιλογής μεταξύ των αναγνωρισμένων θρησκειών, ο φορολογούμενος μπορεί να κατευθύνει την συνεισφορά του προς ένα κρατικό ταμείο που χρηματοδοτεί πολιτιστικούς και κοινωνικούς σκοπούς²². Αν δεν δηλώσει τίποτα τότε το κράτος αποδίδει το 0,8% του φόρου του στις υπόλοιπες θρησκείες σε ποσοστό ίδιο με αυτό που εμφανίζεται μεταξύ αυτών που εξέφρασαν προτίμηση. Με δεδομένο ότι μόνο το 40% των φορολογουμένων εκφράζει προτίμηση για το που να πάει το 0,8% αλλά το 90% αυτών εκφράζεται υπέρ της Καθολικής Εκκλησίας, το συντριπτικό ποσοστό του ποσού που προκύπτει από το 0,8% καταλήγει στην Καθολική Εκκλησία²³.

Αν και στην Ιταλία το σύστημα εμφανίζεται να είναι πιο «ανοιχτό» από το αντίστοιχο Ισπανικό, όπου μόνο η Καθολική Εκκλησία μπορεί να επωφεληθεί της ενίσχυσης μέσω φορολογίας, είναι κοινή η διαπίστωση ότι το κράτος στην Ιταλία ευνοεί την Καθολική Εκκλησία με ποικίλους τρόπους. Για παράδειγμα, το κράτος πληρώνει τους δασκάλους θρησκευτικών στα κρατικά σχολεία αλλά μόνο τους Καθολικούς. Άλλες θρησκευτικές ομάδες πρέπει να καλύψουν τα έξοδα θρησκευτικής διδασκαλίας μόνες τους. Το κράτος διαθέτει δημόσια γη για την ανέγερση ναών και ενισχύει την διατήρηση ιερών κτηρίων. Έχει υπολογιστεί ότι η Καθολική Εκκλησία απολαμβάνει, χάρη στην εξαίρεση από φόρους για μη εμπορική χρήση γης, έμμεση ενίσχυση 2 δις ευρώ²⁴. Η Καθολική Εκκλησία και άλλες θρησκείες έχουν φορολογική ασυλία όπως και οι φιλανθρωπικοί οργανισμοί. Η Καθολική Εκκλησία θεωρητικά φορολογείται για τις εμπορικές της δραστηριότητες, αλλά ο ορισμός

²² Cranmer, σελ. 20.

²³ 'Profitable way to stop being state church: the 1984 concordat modification', http://www.concordatwatch.eu/showtopic.php?org_id=878&kb_header_id=39201.

²⁴ Cranmer, σελ. 20.

της «εμπορικής δραστηριότητας» έχει αφεθεί ανοιχτός και ο νόμος εφαρμόζεται με ευνοϊκό για την Καθολική Εκκλησία τρόπο²⁵.

Τέλος, στην Πορτογαλία, το συγκεκριμένο σύστημα εφαρμόζεται με τον λιγότερο ευνοϊκό για την Καθολική Εκκλησία τρόπο. Σύμφωνα με το Κοινοβούτιο του 2004 (ανανέωση εκείνου του 1940), το ποσοστό που προβλέπεται να παρακρατείται από τον φόρο (0,5%) είναι μικρότερο από ό,τι στις άλλες δυο χώρες, η ίδια η παρακράτηση είναι εθελοντική (σε αντίθεση με την Ιταλία που είναι υποχρεωτική), και η Καθολική Εκκλησία έχει να ανταγωνιστεί και όλες τις άλλες εγγεγραμμένες θρησκείες στην Πορτογαλία και έναν μακρύ κατάλογο ιδιωτικών και δημόσιων οργανισμών με πολιτιστικό, φιλανθρωπικό κ.λπ. σκοπό. Πέραν αυτής της χρηματοδότησης δεν προβλέπεται άλλη κρατική ενίσχυση προς τις θρησκευτικές ομάδες (σε αντίθεση π.χ. με την Ισπανία), αν και το κράτος μπορεί να συνδράμει σε κάποιο συγκεκριμένο έργο (π.χ. κατασκευή κάποιου κτηρίου)²⁶. Γενικά όλες οι θρησκείες μπορούν να αποκτήσουν αφορολόγητο στάτους, αλλά η Καθολική Εκκλησία μαζί με αναγνωρισμένες θρησκευτικές ομάδες με παρουσία τουλάχιστον τριάντα ετών στην Πορτογαλία ή εξήντα ετών διεθνώς που έχουν εγγραφεί επίσημα ως τέτοιες απολαμβάνουν επιπλέον προνόμια. Το κράτος επίσης χρηματοδοτεί την παρουσία ιερέων σε στρατόπεδα, φυλακές και νοσοκομεία²⁷.

Παραλλαγή αυτού του συστήματος εφαρμόζεται επίσης στην Ουγγαρία (εκεί το ποσοστό επί του φόρου είναι 1%). Πρόκειται επίσης για ένα σύστημα το οποίο συζητείται αρκετά ως εναλλακτική τόσο σε χώρες όπου το κράτος έχει πολύ στενή σχέση με μια επικρατούσα εκκλησία (Πολωνία) όσο και εκεί όπου το κράτος χρηματοδοτεί την λειτουργία όλων των θρησκευτικών ομάδων (Βέλγιο)²⁸.

²⁵ 'Profitable way to stop being state church'.

²⁶ 'Portugal', IRFR.

²⁷ Cranmer, σελ. 32.

²⁸ 'Le financement des Eglises en Europe'.

Μοντέλο ΙΙβ: Εκκλησιαστικός Φόρος σε Μέλη Εκκλησιών και Θρησκευτικών Ομάδων

Το μοντέλο του εκκλησιαστικού φόρου (δηλαδή της καταβολής υποχρεωτικής οικονομικής συνεισφοράς από τα μέλη μιας θρησκευτικής ομάδας μέσω του φορολογικού συστήματος) είναι αρκετά κοινό στην κεντρική Ευρώπη και στην Σκανδιναβία, αν και η ιστορική πορεία του διαφέρει από χώρα σε χώρα (με τις υποσημειώσεις και αποκλίσεις που αναφέραμε πρωτίτερα με αφορμή την Γερμανία). Στην κεντρική Ευρώπη (με γνωστότερο παράδειγμα την Γερμανία) ο εκκλησιαστικός φόρος προέκυψε ως συνέχεια παλαιότερων παραδόσεων και συνεχίστηκε ως μέρος συμβιβασμού μεταξύ νεοδημιούργητων εθνών-κρατών και εκκλησιών για την χρηματοδότηση των θρησκευτικών ομάδων. Στην Σκανδιναβία από την άλλη μεριά ο εκκλησιαστικός φόρος προέκυψε από μια αντίστροφη πορεία: Είναι ουσιαστικά μέρος μιας διαδικασίας σταδιακής αποκόλλησης των μέχρι πρότινος κρατικών εκκλησιών από το κράτος και της επιβολής συστημάτων τυπικού χωρισμού εκκλησίας-κράτους. Σε αυτό το πλαίσιο, ο εκκλησιαστικός φόρος είναι ουσιαστικά το *παρακάτω σκαλί* από το προηγούμενο σύστημα, αυτό της απευθείας χρηματοδότησης των επικρατουσών εκκλησιών από το κράτος.

Αν και έχει μακρά παράδοση και ανταποκρίνεται στις κοινωνικές πραγματικότητες και δογματικές παραδόσεις των χωρών όπου επιβάλλεται, ο εκκλησιαστικός φόρος είναι ένα σύστημα που παρουσιάζει κάποια προβλήματα: Δημιουργεί την αίσθηση ότι η θρησκεία είναι επιπλέον βάρος στα οικονομικά των πολιτών και, σε ορισμένες περιπτώσεις, έχει κατηγορηθεί ότι συμβάλλει στην συνεχή μείωση του αριθμού των μελών των εκκλησιών²⁹. Επίσης δημιουργεί σημεία τριβής μεταξύ των επικρατουσών και άλλων θρησκειών. Καθώς η συλλογή από το κράτος του φόρου και η απόδοσή του στις

²⁹Ο.π.

εκκλησίες είναι από μόνη της μια διαδικασία που ενέχει κόστος, οι εκκλησίες συνήθως επιστρέφουν μέρος του φόρου που τους αποδίδεται στο κράτος ως πληρωμή λειτουργικού κόστους. Οι μικρότερες θρησκευτικές ομάδες θεωρούν την συμμετοχή τους σε αυτόν τον διακανονισμό (αν τους δίνεται νομοθετικά η δυνατότητα) εξαιρετικά ασύμφορο και συνήθως αρνούνται να συμμετέχουν. Με δεδομένο όμως ότι δεν προβλέπεται συνήθως άλλος τρόπος τακτικής χρηματοδότησης, οι μικρότερες θρησκευτικές ομάδες πρέπει να τα βγάλουν πέρα με τους δικούς τους πόρους. Έτσι, το σύστημα του εκκλησιαστικού φόρου προβάλλει ως αυτό που δημιουργεί περισσότερες ανισότητες στην πρόσβαση σε χρηματοδότηση μεταξύ επικρατουσών και άλλων θρησκευτικών ομάδων από τα άλλα μοντέλα.

Στην Γερμανία ο εκκλησιαστικός φόρος (ο γνωστός Kirchensteuer) επιβάλλεται στα μέλη των θρησκευτικών ομάδων που έχουν αναγνωριστεί ως Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου. Στην πράξη όμως οι μόνες θρησκείες που κάνουν χρήση αυτού του δικαιώματος είναι η Καθολική και η Ευαγγελική Εκκλησία, κάποιες μικρότερες Καθολικές και Προτεσταντικές ομάδες, και οι Εβραίοι. Όλες οι άλλες θρησκευτικές ομάδες στηρίζονται αναγκαστικά στις εθελοντικές δωρεές των μελών τους³⁰. Η διαχείριση του εκκλησιαστικού φόρου (επιβολή, συλλογή και απόδοση) γίνεται στο επίπεδο των ομόσπονδων κρατιδίων. Ο φόρος κυμαίνεται στο 8%-9% του συνολικού φόρου εισοδήματος και οι εκκλησίες αποδίδουν στο κράτος περί το 2%-4% του ποσού που συλλέγεται για τα λειτουργικά έξοδα συλλογής του φόρου³¹. Ο εκκλησιαστικός φόρος αποφέρει περί το 60%-85% του εισοδήματος των εκκλησιών (ανάλογα με την εκκλησία και το κρατίδιο)³². Αν ένα μέλος κάποιας των εν λόγω εκκλησιών δεν θέλει να πληρώνει τον φόρο, θα πρέπει να δηλώσει επίσημα ότι αποχωρεί από την εκκλησία, μη δικαιούμενος πλέον συμμετοχή στα μυστήρια, εκκλησιαστικό γάμο ή εκκλησιαστική

³⁰ [http://de.wikipedia.org/wiki/Kirchensteuer_\(Deutschland\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Kirchensteuer_(Deutschland)).

³¹ Cranmer, σελ. 13.

³² [http://de.wikipedia.org/wiki/Kirchensteuer_\(Deutschland\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Kirchensteuer_(Deutschland)).

ταφή. Γενικά, τα έσοδα από τον εκκλησιαστικό φόρο για τις δυο μεγάλες Εκκλησίες μειώνονται σταθερά, και ένας από τους λόγους που ο αριθμός μελών τους μειώνεται είναι ο εκκλησιαστικό φόρος³³. Το 2012 οι δυο επικρατούσες εκκλησίες συνέλεξαν συνολικά σχεδόν 10 δις ευρώ (5.2 δις η Καθολική, 4.6 δις η Ευαγγελική)³⁴.

Αν και τυπικά οι εκκλησίες στην Γερμανία πρέπει να χρηματοδοτούνται από τους πιστούς τους, στην ουσία το Γερμανικό κράτος τις ενισχύει περαιτέρω, αυξάνοντας έτσι ακόμα περισσότερο την διαφορά μεταξύ των διευκολύνσεων της Καθολικής και Ευαγγελικής Εκκλησίας και των άλλων θρησκευτικών ομάδων. Οι δυο μεγάλες εκκλησίες λαμβάνουν απευθείας πληρωμές (Staatsleistungen) περίπου 480 εκ. ευρώ τον χρόνο από τα κρατίδια ως αποζημίωση για την απώλεια περιουσίας κατά την περίοδο διάλυσης των εκκλησιαστικών κρατών και της Αγίας Γερμανικής Αυτοκρατορίας κατά τους Ναπολεόντειους Πολέμους. Αυτές οι πληρωμές, που συνεχίζονται 200 χρονιά μετά τα γεγονότα τα οποία δημιούργησαν την ανάγκη αποζημίωσης από το κράτος, είναι αντικείμενο διαφωνιών στον δημόσιο διάλογο της Γερμανίας³⁵, αν και δεν διαφαίνεται κάποια μελλοντική αλλαγή του καθεστώτος. Επίσης, αν και θρησκευτικές κοινότητες που έχουν εγγραφεί ως τέτοιες δικαιούνται φοροαπαλλαγές ως μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, θρησκευτικές κοινότητες που έχουν αναγνωριστεί ως ΝΠΔΔ (μεταξύ των οποίων η Καθολική και η Ευαγγελική Εκκλησία) δικαιούνται ακόμα περισσότερες φοροαπαλλαγές³⁶.

Επιπλέον, το Γερμανικό δημόσιο αναλαμβάνει μέρος των εξόδων συντήρησης παλαιών κτηρίων των εκκλησιών. Τα κρατίδια χρηματοδοτούν διάφορα θρησκευτικά ιδρύματα (σχολεία, νοσοκομεία), ενώ επιβάλλουν και συλλέγουν έναν μικρό φόρο με την

³³ Cranmer, σελ. 13. 'Le financement des Eglises en Europe'.

³⁴ <http://www.kirchensteuern.de/KirchenfinanzierungGesamt2.htm>.

³⁵ 'Spardebatte: Staat zahlt 442 Millionen Euro für Kirchengehälter', *Spiegel*, 8 Ιουνίου 2010.

³⁶ 'Germany', IRFR.

μορφή σταθερού ποσού (Kirchgeld) που πηγαίνει στην ενίσχυση της τοπικής εκκλησίας του φορολογουμένου και ο οποίος μπορεί να επιβληθεί αντί του εκκλησιαστικού φόρου σε όσους φορολογουμένους απαλλάσσονται αυτού με βάση διάφορα εισοδηματικά και άλλα κριτήρια. Το κράτος επίσης συμβάλλει στο έργο των φιλανθρωπικών οργανώσεων των δυο μεγαλύτερων εκκλησιών στην Γερμανία. Το κράτος χρηματοδοτεί κατά τόπους την θρησκευτική εκπαίδευση και την παρουσία ιερέων σε νοσοκομεία, στρατόπεδα, φυλακές κλπ³⁷. Οι εκκλησίες έχουν έσοδα και από την εκμετάλλευση αξιών, επενδύσεις και συμμετοχή σε εταιρείες. Όλα τα επίπεδα κρατικής εξουσίας χρηματοδοτούν διάφορες δράσεις κυρίως των δυο μεγάλων εκκλησιών που αφορούν πρωτίστως σε κοινωνικές υπηρεσίες που κανονικά το κράτος θα έπρεπε να αναλάβει, καθώς και πρωτοβουλίες, θρησκευτικές εκδηλώσεις κλπ³⁸.

Συμπερασματικά, αν και θεσμικά οι θρησκευτικές ομάδες είναι ξεχωριστές από το κράτος, σε ό,τι αφορά την χρηματοδότηση των δυο επικρατουσών εκκλησιών οι δεσμοί τους με το κράτος είναι κάτι παραπάνω από στενοί. Το κράτος δεν βοηθάει μόνο στην συλλογή των εισφορών των πιστών προς όφελος των εκκλησιών, αλλά τις ενισχύει γενναιόδωρα με άμεσες και με έμμεσες χρηματοδοτήσεις που δεν προέρχονται από τους πιστούς, αλλά από όλους τους φορολογούμενους πολίτες. Λαμβάνοντας υπόψη το συνολικό οικονομικό πλαίσιο πέραν του επίσημου εκκλησιαστικού φόρου, γίνεται σαφές ότι στην Γερμανία το μοντέλο χρηματοδότησης που επικρατεί λίγο απέχει από την αντιμετώπιση των δυο επικρατουσών εκκλησιών ως ντε φάκτο κρατικές (τουλάχιστον στον οικονομικό τομέα).

Στην Αυστρία οι εκκλησίες συλλέγουν τις ενισχύσεις τους απευθείας από τους πιστούς με την βοήθεια του κράτους³⁹. Τα μέλη της Καθολικής Εκκλησίας υποχρεούνται σε καταβολή φόρου περίπου

³⁷ Cranmer, σελ. 13.

³⁸ <http://de.wikipedia.org/wiki/Kirchenfinanzierung>.

³⁹ 'Le financement des Eglises en Europe'.

1.1% του φορολογητέου εισοδήματός τους μέχρι του ποσού των 400 ευρώ (ισχύουν απαλλαγές για νέους, ανέργους κλπ.). Τα χρήματα αποδίδονται στις κατά τόπους επισκοπές. Το 2012 συγκεντρώθηκαν 418 εκ. ευρώ. Αυτά αποτελούν το 80% των εσόδων της Καθολικής Εκκλησίας. Όπως και στην Γερμανία, η Καθολική Εκκλησία συλλέγει και ετήσιες επανορθώσεις από το Αυστριακό κράτος για περιουσία που της κατασχέθηκε στο παρελθόν⁴⁰. Η Ευαγγελική Εκκλησία συλλέγει απευθείας ως φόρο το 1.5% του εισοδήματος των μελών της (με σχετικές εξαιρέσεις και διευκολύνσεις)⁴¹. Συνολικά υπάρχουν 14 αναγνωρισμένες εκκλησίες και θρησκευτικές ομάδες (με μεγαλύτερη την Καθολική) που δικαιούνται ενισχύσεις, καθώς και να διδάσκουν στα σχολεία με τα έξοδα διδασκαλίας να καλύπτονται από το κράτος⁴².

Περνώντας στην Σκανδιναβία, η εκκλησιαστική συνεισφορά αντικατέστησε τον εκκλησιαστικό φόρο στην Σουηδία το 2000 (έτος κατά το οποίο η Εκκλησία της Σουηδίας έπαψε να είναι κρατική) αν και πρακτικά δεν υπάρχει μεγάλη διαφορά μεταξύ των δυο (μιας και η συνεισφορά είναι υποχρεωτική για μέλη της Εκκλησίας της Σουηδίας). Το κράτος συλλέγει τις συνεισφορές των μελών της Εκκλησίας της Σουηδίας και άλλων 22 από τις συνολικά 40 εγγεγραμμένες θρησκευτικές ομάδες και τις αποδίδει σε αυτές⁴³. Σε ό,τι αφορά την Εκκλησία της Σουηδίας, το ύψος της συνεισφοράς των μελών της καθορίζεται από τις ενορίες και αποδίδεται σε αυτές ανάλογα με τις ανάγκες τους. Οι εγγεγραμμένες θρησκείες φορολογούνται ως μη κερδοσκοπικές οργανώσεις⁴⁴ και οποιαδήποτε

⁴⁰ 'Fragen und Antworten',

<http://kirchenfinanzierung.katholisch.at/pages/kirchenfinanzierung/faq>.

⁴¹ 'Fragen und Antworten zum Kirchenbeitrag', [http://www.evangel.at/glaube-](http://www.evangel.at/glaube-leben/fragen-antwort-)

[leben/fragen-](http://www.evangel.at/glaube-leben/fragen-antwort-)

[antwort-](http://www.evangel.at/glaube-leben/fragen-antwort-)
[ten/kirchenbeitrag/?tt_products%5BbackPID%5D=1940&tt_products%5Bproduct%5D=199&cHash=df8d3ad276c6de52539e5a3fc4629d06&no_cache=1&sword_list%5B0%5D=kirchenbeitrag](http://www.evangel.at/glaube-leben/fragen-antwort-).

⁴² Cranmer, σελ. 2. 'Austria', IRFR.

⁴³ 'Sweden', IRFR.

⁴⁴ Cranmer, σελ. 37.

θρησκευτική ομάδα μπορεί να αιτηθεί χρηματική ενίσχυση από το κράτος, το οποίο ενισχύει και ιδιωτικά θρησκευτικά σχολεία⁴⁵. Εκκλησίες που λαμβάνουν κρατική ενίσχυση ενώ παράλληλα φορολογούν και τα μέλη τους επιστρέφουν στο κράτος την διαφορά μεταξύ των δυο ενισχύσεων (αν η κρατική είναι μεγαλύτερη αυτής του φόρου). Η Εκκλησία της Σουηδίας διαχειρίζεται το δικό της χαρτοφυλάκιο επενδύσεων⁴⁶. Υποχρεούται να συντηρεί νεκροταφεία και να χειρίζεται ζητήματα σχετικά με κηδείες, ενώ από το 2000 οι υπάλληλοί της και οι κληρικοί έχουν πάψει να θεωρούνται δημόσιοι υπάλληλοι. Φαίνεται λοιπόν ότι, από άποψη των οικονομικών σχέσεων, το κράτος στην Σουηδία, αν και γενναιόδωρο προς τις θρησκείες και προερχόμενο από μια παράδοση ισχυρής σχέσης με μια εκκλησία, είναι περισσότερο ουδέτερο απ' ό,τι στην Γερμανία.

Στην Δανία η Ευαγγελική Λουθηρανική Εκκλησία λαμβάνει από το κράτος τα χρήματα του εκκλησιαστικού φόρου που πληρώνουν όλα τα μέλη της (μεταξύ 0.4% και 1.5% του φορολογητέου εισοδήματος)⁴⁷ και αποτελεί 75% του προϋπολογισμού της. Το υπόλοιπο του προϋπολογισμού χρηματοδοτείται σε περίπου ίδια αναλογία από το κράτος απευθείας και από εκμετάλλευση κεφαλαίων, ακινήτων κλπ. Διοικητικά η Εκκλησία της Δανίας βρίσκεται υπό τον πλήρη έλεγχο του κράτους και του Κοινοβουλίου και οι λειτουργοί της έχουν το καθεστώς δημοσίων υπαλλήλων⁴⁸. Στην Δανία 133 θρησκευτικές ομάδες έχουν εγγραφεί ως τέτοιες, και μεταξύ των προνομίων που περιλαμβάνει η αναγνώρισή τους είναι και φοροαπαλλαγές (οι οποίες δεν ισχύουν για μη αναγνωρισμένες θρησκείες). Μόνο όμως η Ευαγγελική Λουθηρανική Εκκλησία λαμβάνει απευθείας χρηματοδότηση από το κράτος ή μέσω του εκκλησιαστικού φόρου. Ιδιωτικά θρησκευτικά

⁴⁵Sweden', IRFR.

⁴⁶ 'Economy and Finance. Church of Sweden', <http://www.svenskakyrkan.se/economyandfinance>.

⁴⁷ 'Le financement des Eglises en Europe'.

⁴⁸ Cranmer, σελ. 8.

σχολεία δικαιούνται κρατικές ενισχύσεις⁴⁹.

Τέλος, στην Φινλανδία τα μέλη των δυο επίσημων εκκλησιών (Λουθηρανική και Ορθόδοξη) υπόκεινται σε θρησκευτικό φόρο που το κράτος αποδίδει στις εκκλησίες (1%-2% του φορολογητέου εισοδήματος, ανάλογα με την ενορία). Οι εκκλησίες επιστρέφουν το κόστος συλλογής του φόρου. Όποιος θέλει να εξαιρεθεί από τον φόρο πρέπει να αποχωρήσει επισήμως από την οικεία εκκλησία. Επίσης, η Λουθηρανική Εκκλησία λαμβάνει και ένα μικρό ποσοστό του φόρου στις επιχειρήσεις και διαχειρίζεται την περιουσία της⁵⁰. Τα οικονομικά της Λουθηρανικής Εκκλησίας υπόκεινται στον έλεγχο του Κοινοβουλίου και όχι της Συνόδου της. Η Λουθηρανική Εκκλησία οφείλει να διαχειρίζεται και διατηρεί νεκροταφεία για μέλη όλων των θρησκειών, αλλά το κράτος συμβάλλει σε αυτήν την λειτουργία. Όλες οι θρησκευτικές κοινότητες εξαιρούνται από τον φόρο εισοδήματος. Εγγεγραμμένες θρησκευτικές κοινότητες που λαμβάνουν δωρεές από τα μέλη τους μπορούν να αιτηθούν συμπληρωματικές οικονομικές ενισχύσεις από τον κρατικό προϋπολογισμό. Η οικονομική ενίσχυση δίδεται με βάση την αναλογία των μελών της κάθε θρησκευτικής κοινότητας στο σύνολο του πληθυσμού⁵¹.

Μοντέλο III: Απευθείας Χρηματοδότηση Εκκλησιών από τον Κρατικό Προϋπολογισμό

Όπως και το άλλο «ακραίο» μοντέλο, αυτό του πλήρους οικονομικού διαχωρισμού κράτους και θρησκείας, το μοντέλο απευθείας χρηματοδότησης θρησκευτικών ομάδων από το κράτος και εξάρτησής τους από αυτό συναντάται σε σχετικά λίγες Ευρωπαϊκές χώρες. Στο Βέλγιο και το Λουξεμβούργο αυτό το καθεστώς σχετίζεται με το γεγονός ότι όταν αυτές οι χώρες έγιναν ανεξάρτητες βρισκόταν σε ισχύ το Κογκορδάτο του 1801 μεταξύ Αγίας Έδρας και Γαλλίας που προέβλεπε ότι το κράτος μισθοδοτεί τους κληρικούς. Στην Νορβηγία

⁴⁹ 'Denmark', IRFR.

⁵⁰ Cranmer, σελ. 10.

⁵¹ 'Finland', IRFR.

το καθεστώς πλήρους οικονομικής εξάρτησης των θρησκειών από το κράτος είναι μια επέκταση και παραλλαγή του Σκανδιναβικού μοντέλου κρατικών εκκλησιών. Στο Βέλγιο και την Νορβηγία η χρηματοδότηση της θρησκείας περιλαμβάνει όλες τις εκεί αναγνωρισμένες θρησκευτικές κοινότητες, αν και την μερίδα του λέοντος προφανώς την παίρνουν οι επικρατούσες εκκλησίες. Στο Λουξεμβούργο πρόσβαση σε χρηματοδότηση έχει μόνον ένας αριθμός συγκεκριμένων θρησκειών.

Στο Βέλγιο το Σύνταγμα του 1831 προβλέπει ότι το κράτος πληρώνει μισθούς και συντάξεις ιερέων (το λεγόμενο *traitement*) από τον προϋπολογισμό του. Οι θρησκείες που επωφελούνται είναι Καθολικοί και Προτεστάντες (από το 1802), Αγγλικανοί και Εβραίοι (1870), Μουσουλμάνοι (1974) και Ορθόδοξοι (1985). Από το 1993 όλοι οι άλλοι θρησκευτικοί οργανισμοί απολαμβάνουν παρόμοιο στάτους με αυτό των αρχικών έξι. Το συνολικό κόστος πληρωμής μισθών και συντάξεων ανέρχεται σε περίπου 100 εκατ. ευρώ (περιλαμβάνοντας επίσης μη θρησκευτικές οργανώσεις με πνευματική λειτουργία και σκοπούς καθώς και μουσουλμανικές οργανώσεις). Η κυβέρνηση επίσης συμβάλλει στην κατασκευή και συντήρηση θρησκευτικών κτηρίων ενώ υπάρχουν και φοροαπαλλαγές στις δραστηριότητες θρησκευτικών ομάδων. Το 2008 το κράτος συνολικά πλήρωσε περίπου 321 εκ. ευρώ για όλα τα θρησκευτικά έξοδα (περιλαμβανομένων και φοροαπαλλαγών: το 85% του ποσού κατευθύνθηκε στην Καθολική Εκκλησία)⁵².

Στο Λουξεμβούργο, το κράτος καταβάλλει μισθούς και συντάξεις ιερέων σύμφωνα με το Σύνταγμα. Οι θρησκείες που έχουν αυτό το προνόμιο είναι οι Καθολικοί, οι Εβραίοι, κάποιοι Προτεστάντες, Ορθόδοξοι και Αγγλικανοί. Το κράτος αναλαμβάνει να υποστηρίξει την θρησκευτική εκπαίδευση στα δημόσια σχολεία και ενισχύει χρηματικά τα ιδιωτικά θρησκευτικά σχολεία⁵³.

⁵² Cranmer, σελ. 3.

⁵³ Cranmer, σελ. 25.

Σχετιζόμενο με το Κονκορδάτο του 1801 είναι και το καθεστώς που επικρατεί στην Αλσατία-Λωρραίνη, τις περιοχές της Γαλλίας που δεν ανήκαν στην επικράτεια της όταν ψηφίστηκε ο χωρισμός εκκλησίας-κράτους το 1905. Σε αυτές τις περιοχές τέσσερις θρησκείες αναγνωρίζονται από το κράτος και οι ιερείς τους πληρώνονται από το Γαλλικό δημόσιο (σε αυτήν την περίπτωση τους φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης), το οποίο ενισχύει και την ανέγερση ναών. Πολίτες εκεί μπορούν επίσης να ζητήσουν ένα μέρος του φόρου τους να αποδοθεί στην εκκλησία της προτίμησής τους. Με αυτόν τον τρόπο, ακόμα και το εξαιρετικά «αυστηρό» προς τις θρησκείες γαλλικό κράτος αναγκάζεται σε ένα μέρος της επικράτειάς του να χρηματοδοτεί απευθείας την θρησκεία⁵⁴.

Τέλος στην Νορβηγία, η Εκκλησία της Νορβηγίας λαμβάνει χρηματοδότηση απευθείας από το κράτος και τις δημοτικές αρχές (δεν υπάρχει εκκλησιαστικός φόρος όπως στις άλλες Σκανδιναβικές χώρες)⁵⁵. Οι τοπικές δραστηριότητες της Εκκλησίας, η συντήρηση κτηρίων που της ανήκουν και νεκροταφείων και η μισθοδοσία προσωπικού που δεν πληρώνεται από το κράτος χρηματοδοτούνται από τις δημοτικές αρχές. Το 2005 η Εκκλησία έλαβε 3,2 δις κορώνες από το κράτος και 250 εκ. κορώνες από συνεισφορές των μελών της (380 εκ. και 30 εκ. ευρώ σε σημερινές ονομαστικές τιμές αντίστοιχα)⁵⁶. Από το 1969 όλες οι θρησκείες και κοινότητες πίστης στην Νορβηγία λαμβάνουν ενίσχυση ίδια με την κατά κεφαλήν ενίσχυση που λαμβάνει η Εκκλησία της Νορβηγίας⁵⁷. Ο χωρισμός εκκλησίας-κράτους του 2012 αναμένεται να έχει επιπτώσεις στο μέγεθος της οικονομικής ενίσχυσης που λαμβάνει η Εκκλησία της Νορβηγίας⁵⁸, αν και οι υπάλληλοί της και οι ιερωμένοι παραμένουν

⁵⁴ Cranmer, σελ. 11, και ‘Quel est le financement d’un diocèse?’.

⁵⁵ Cranmer, σελ. 28.

⁵⁶ <http://www.kirken.no/english/news.cfm?artid=134384>.

⁵⁷ Cranmer, σελ. 28.

⁵⁸ ‘Church of Norway plans to pass an electronic collection basket’, Reuters, 22 Μαΐου 2014, <http://www.reuters.com/article/2014/05/22/norway-church-donation-idUSL6N00835R20140522>.

δημόσιοι υπάλληλοι.

Η Χρηματοδότηση των Εκκλησιών σε Ελλάδα και Κύπρο

Το Νομοθετικό Πλαίσιο

Προκαλεί ίσως έκπληξη ότι δυο χώρες με τόσα κοινά πολιτιστικά στοιχεία και ιστορικές εμπειρίες όπως η Ελλάδα και η Κύπρος τοποθετούνται στην ταξινόμηση που επιχειρούμε εδώ σε διαμετρικά αντίθετα μοντέλα. Η Ελλάδα είναι μια χώρα όπου το κράτος αναλαμβάνει πλήρως την χρηματοδότηση μισθών, συντάξεων και άλλων εξόδων της επικρατούσας εκκλησίας (καθώς και της μουσουλμανικής κοινότητας στην Θράκη). Στην Κύπρο από την άλλη μεριά η Ορθόδοξη Εκκλησία είναι κατά παράδοση ανεξάρτητη τόσο θεσμικά όσο και οικονομικά. Λαμβάνει ελάχιστες ενισχύσεις από το κράτος και, μάλιστα, οι εμπορικές της δραστηριότητες φορολογούνται κανονικά (επομένως συνεισφέρει και η ίδια στα οικονομικά του κράτους).

Στην Κύπρο η Ορθόδοξη Εκκλησία με βάση το Σύνταγμα μπορεί να καθορίζει την εσωτερική της οργάνωση και την διαχείριση της περιουσίας της ανεξάρτητα από το κράτος. Έχει ασυλία από διοικητικές και οργανωτικές αποφάσεις, και φοροαπαλλαγές σε ό,τι αφορά τις θρησκευτικές της δραστηριότητες, αλλά όχι τις εμπορικές. Η περιουσία της Αρχιεπισκοπής έχει εκτιμηθεί στα 2 δις ευρώ, ενώ αθροιζόμενη με την ξεχωριστή περιουσία των μονών και των μητροπόλεων είναι ακόμα μεγαλύτερη⁵⁹. Μαζί με άλλες τέσσερις αναγνωρισμένες θρησκευτικές κοινότητες (Μουσουλμάνοι, Καθολικοί-Λατίνοι, Αρμένιοι και Μαρωνίτες), η Εκκλησία δικαιούται απευθείας κρατικές ενισχύσεις (οι τέσσερις άλλες θρησκευτικές ομάδες δικαιούνται και αυτές φοροαπαλλαγές). Οποιαδήποτε άλλη

⁵⁹Χρυσόστομος: Πόση είναι η περιουσία της εκκλησίας της Κύπρου', 21 Μαρτίου 2013,

<http://www.enikos.gr/economy/130323.Xrysostomos: Posh einai h perioysia ths .html>.

θρησκευτική ομάδα θα πρέπει να εγγραφεί ως μη κερδοσκοπική οργάνωση. Τότε θα δικαιούται φοροαπαλλαγές αλλά όχι κρατική ενίσχυση⁶⁰.

Στην Ελλάδα, από την άλλη, το κράτος καλύπτει το κόστος μισθοδοσίας και συνταξιοδότησης των κληρικών. Το κόστος στον κρατικό προϋπολογισμό κυμαίνεται στα 200 εκ. ευρώ⁶¹, ποσό κατά πολύ μεγαλύτερο του προϋπολογισμού της Αρχιεπισκοπής της Εκκλησίας της Ελλάδος (περί τα 15 εκ. ευρώ)⁶². Αυτό το ποσό δεν περιλαμβάνει τους ξεχωριστούς προϋπολογισμούς μητροπόλεων, μονών κ.λπ. αλλά είναι προφανές ότι το σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων των εκκλησιαστικών προσώπων υπολείπεται αρκετά της κρατικής ενίσχυσης προς την Εκκλησία. Τα τρέχοντα έξοδα και προϋπολογισμοί της Εκκλησίας και των μητροπόλεων είναι ξεχωριστά ζητήματα από το ζήτημα της συνολικής περιουσίας της Εκκλησίας και της εκμετάλλευσής της. Το καθεστώς και τα οικονομικά στοιχεία σχετικά με την περιουσία της Εκκλησίας της Ελλάδος είναι εξαιρετικά περίπλοκα και ελλιπή. Το σίγουρο είναι ότι η Εκκλησία διατηρεί ακόμα σημαντική περιουσία: Το 2010 η περιουσία της Εκκλησιαστικής Κεντρικής Υπηρεσίας Οικονομικών (δηλ. ουσιαστικά η περιουσία υπό τον άμεσο έλεγχο της Αρχιεπισκοπής Αθηνών) είχε εκτιμηθεί στα 700 εκ. ευρώ. Η συνολική περιουσία όλων των θρησκευτικών προσώπων, μητροπόλεων, μονών κ.λπ. είναι προφανώς μεγαλύτερη αλλά το ιδιοκτησιακό καθεστώς της περιουσίας που συλλήβδην αποδίδεται στην Εκκλησία σε πολλές περιπτώσεις δεν είναι σαφές, κάτι που εμποδίζει την αποτελεσματικότερη εκμετάλλευσή της⁶³.

⁶⁰ Cranmer, σελ. 5. ‘Cyprus’, IRFR.

⁶¹ ‘Το 50-50 για τους κληρικούς’, 13 Ιουλίου 2012, http://www.enikos.gr/economy/61736,Το_50-50_gia_toys_klhrikouys.html.

⁶² Νίκος Παπαχρήστος, ‘Ιερός προϋπολογισμός...δραστικών περικοπών!’, 13 Νοεμβρίου 2012, <http://www.amen.gr/article11043>.

⁶³ Αξίζει να γίνει εδώ μια σύγκριση μεταξύ της εκτιμώμενης το 2010 περιουσίας της Αρχιεπισκοπής της Εκκλησίας της Ελλάδος των 700 εκ., η οποία συγκεντρώνεται στο μεγαλύτερο μέρος της στην Αττική, με την αντίστοιχη περιουσία της Εκκλησί-

Ένα άλλο ζήτημα που τα τελευταία χρόνια έχει γίνει αντικείμενο συζήτησης είναι το φορολογικό καθεστώς της Εκκλησίας. Από την έναρξη της οικονομικής κρίσης το 2010, οι φόροι που καλείται να πληρώσει η Εκκλησία της Ελλάδος έχουν αυξηθεί θεαματικά⁶⁴. Επίσης η κρίση έχει επηρεάσει καταλυτικά τις αποδόσεις των χρηματιστηριακών επενδύσεων της Εκκλησίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι ήδη στην αρχή της κρίσης, μεταξύ 2007 και 2008, η συνολική αξία των μετοχών που κατείχε η Εκκλησία είχε μειωθεί στο μισό⁶⁵.

Η Ελλαδική Περίπτωση σε Συγκριτικό Πλαίσιο

Η δημόσια συζήτηση στην Ελλάδα έχει ασχοληθεί αρκετά τα τελευταία χρόνια με το ζήτημα των οικονομικών της Εκκλησίας. Θα μπορούσαμε όμως να αποκτήσουμε μια καλύτερη οπτική των ζητημάτων αν τα θέταμε σε ένα ευρύτερο συγκριτικό πλαίσιο. Κατ' αρχάς καθίσταται σαφές ότι η Ελλάδα δεν είναι η μοναδική χώρα της Ευρώπης όπου το κράτος αναλαμβάνει να χρηματοδοτεί τουλάχιστον την επικρατούσα εκκλησία. Η πληρωμή μισθών και συντάξεων των ιερέων προσιδιάζει περισσότερο στο μοντέλο που εφαρμόζεται στο Βέλγιο και την Νορβηγία. Βασική διαφορά είναι ότι στην Ελλάδα το κράτος χρηματοδοτεί απευθείας μόνο την επικρατούσα θρησκεία, καθώς και μια μειονότητα (τους Μουσουλμάνους της Θράκης). Θρησκευτικές ομάδες με μεγάλη ιστορία και παράδοση στον Ελλαδικό χώρο όπως οι Καθολικοί πρέπει να καλύπτουν τα έξοδά

ας της Κύπρου που εκτιμάται σε πάνω από 2 δις. Βλ. Νίκος Παπαχρήστος, 'Η ακτινογραφία της περιουσίας της Εκκλησίας', *Καθημερινή*, 21 Μαρτίου 2010.

⁶⁴Για μια επισκόπηση του φορολογικού καθεστώτος της Εκκλησίας προ της κρίσης και των πρώτων τότε αλλαγών στο φορολογικό της καθεστώς, βλ. Β.Κ. Μάρκου, 'Κρατικός προϋπολογισμός και Εκκλησία', *Νομοκανονικά: Επισκόπηση εκκλησιαστικού και κανονικού δικαίου*, 9(2) Οκτώβριος 2010, σελ. 73-108. Βλ. επίσης την επιστολή προς τον πρωθυπουργό και τους αρχηγούς των κομμάτων της Βουλής του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Ιερωνύμου περί της μισθοδοσίας των κληρικών της 19^{ης} Ιουλίου 2012.

⁶⁵'Η ακτινογραφία της περιουσίας της Εκκλησίας'.

τους χωρίς καμιά κρατική ενίσχυση⁶⁶. Στο Βέλγιο για παράδειγμα το κράτος χρηματοδοτεί όλες τις θρησκείες, ασχέτως αν λόγω μεγέθους και αναγκών η Καθολική Εκκλησία λαμβάνει την μερίδα του λέοντος. Από την άλλη βέβαια, σημαντικά ωφελήματα, όπως η απαλλαγή από τον φόρο μεγάλης ακίνητης περιουσίας για τα ακίνητα που χρησιμοποιούνται ως λατρευτικοί χώροι, απολαμβάνονται από όλες τις θρησκευτικές ομάδες στην Ελλάδα⁶⁷.

Από την άλλη, σε ελάχιστες χώρες το κράτος είναι απόλυτα ουδέτερο έναντι όλων των θρησκειών. Εκ των πραγμάτων, κάποια εύνοια προς τις επικρατούσες εκκλησίες είναι αναπόφευκτη. Ακόμα και στην Αγγλία, όπου η Αγγλικανική Εκκλησία έχει δική της περιουσία και οικονομική ανεξαρτησία, το κράτος καλείται να συμβάλει αποφασιστικά σε κάποια έξοδά της. Ίσως το πιο ουδέτερο και αμέτοχο κράτος έναντι της θρησκείας είναι το ολλανδικό, αλλά και αυτό είναι αποτέλεσμα ιστορικών συνθηκών: στην Ολλανδία υπήρχε σχετική ισορροπία στην ισχύ των τριών μεγάλων Εκκλησιών (Καθολική και καλβινιστικές), και η ουδετερότητα του κράτους ήταν απαραίτητη για την διατήρηση της εθνικής ενότητας. Σε κάποιες χώρες μάλιστα η εύνοια προς τις επικρατούσες θρησκείες είναι τέτοια που σχεδόν επισκιάζει αναλογικά την εύνοια του Ελλαδικού κράτους προς την Ελλαδική εκκλησία. Στην Γερμανία η Καθολική και η Ευαγγελική Εκκλησία απολαμβάνουν ασυγκρίτως μεγαλύτερα προνόμια και χρηματοδότηση από άλλες θρησκευτικές ομάδες. Στην Δανία, το κράτος χρηματοδοτεί (μέσω του εκκλησιαστικού φόρου) μόνο την κρατική εκκλησία, ενώ στην Φινλανδία γίνεται το ίδιο με δυο εκκλησίες, την Λουθηρανική και την Ορθόδοξη. Αυτά είναι ίσως τα πιο κοντινά μοντέλα στην ελλαδική πρακτική (στην Φινλανδία υπάρχει επίσης η αναλογία με την Ελλάδα ότι το κράτος ενισχύει μέσω της φορολογίας μια επικρατούσα εθνική εκκλησία καθώς και

⁶⁶ 'Greece', IRFR.

⁶⁷ Αλέξανδρος Παλαμίδης, 'Φορολόγηση της εκκλησιαστικής περιουσίας – Σχέσεις κράτους και Εκκλησίας', 7 Απριλίου 2012, <http://aristerok.wordpress.com/2012/04/07/φορολόγηση-της-εκκλησιαστικής-περιο/>.

μια πολύ μικρότερη θρησκευτική ομάδα για ιστορικούς και πολιτικούς λόγους).

	Ενίσχυση επικρατούσας εκκλησίας	Ενίσχυση άλλων ιστορικά σημαντικών θρησκειών	Ενίσχυση όλων των υπολοίπων εγγεγραμμένων θρησκευτικών ομάδων
Ελλάδα	Ναι	Ναι (Μουσουλμάνοι Θράκης)	Όχι
Απευθείας ενίσχυση από τον κρατικό προϋπολογισμό			
Βέλγιο	Ναι	Ναι	Ναι
Λουξεμβούργο	Ναι	Ναι (Εβραίοι, Προτεστάντες, Ορθόδοξοι, Αγγλικοί)	Όχι
Νορβηγία	Ναι	Ναι	Ναι
Εκκλησιαστικός φόρος ως μετεξέλιξη απευθείας κρατικής ενίσχυσης σε χώρες με παράδοση κρατική εκκλησίας			
Δανία	Ναι	Όχι	Όχι
Σουηδία	Ναι	Ναι (άλλες 22 ομάδες συλλέγουν εκκλ. φόρο)	Ναι (απευθείας, όχι μέσω φορολογικού συστήματος)
Φινλανδία	Ναι	Ναι (Ορθ. Εκκλησία)	Ναι (απευθείας, όχι μέσω φορολογικού συστήματος)

Πίνακας 1: Η Ελλαδική περίπτωση σε σύγκριση με χώρες όπου υπάρχει απευθείας κρατική ενίσχυση των θρησκειών και χώρες με παράδοση κρατικής εκκλησίας.

Το ελλαδικό μοντέλο δεν αποτελεί κάποιου είδους πρωτοτυπία ούτε σε ό,τι αφορά τον σκοπό της κρατικής χρηματοδότησης. Τα μοντέλα II και III αφορούν διαφορετικούς τρόπους χρηματοδότησης των άμεσων αναγκών των εκκλησιών – κυρίως μισθοδοσία και συνταξιοδότηση ιερέων και τρέχοντα έξοδα. Όπως και στην Ελλάδα, οι εκκλησίες διαθέτουν πέραν αυτών δικά τους έσοδα (δωρεές πιστών, διαχείριση περιουσιακών στοιχείων κλπ.) τα οποία χρηματοδοτούν τις δράσεις τους όπως φιλανθρωπικό, εκπαιδευτικό και νοσοκομειακό έργο. Όπως και στην Ελλάδα, αυτό το έργο αντιμετωπίζεται γενικώς με ευνοϊκές φορολογικές διατάξεις, και, όπως η Εκκλησία της Ελλάδος, εκκλησίες στο εξωτερικό καλούνται να πληρώσουν φόρους κυρίως επί των επιχειρηματικών τους δραστηριοτήτων. Όπως και στην Ελλάδα, άλλες χώρες που αντιμετωπίζουν δημοσιονομικά προβλήματα αύξησαν πρόσφατα την φορολογία επί της εκκλησίας (Ιταλία, Ισπανία)⁶⁸.

Οικονομικές Διαστάσεις της Σχέσης Κράτους-Εκκλησίας στην Ελλάδα: Κάποια Συμπεράσματα

Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι, ενώ τα μοντέλα που αναλύσαμε εμφανίζονται στην Ευρώπη με κάποια συνέπεια σε σχέση με ιστορικές, γεωγραφικές και δογματικές πραγματικότητες (π.χ. εκκλησιαστικός φόρος σε προτεσταντικές χώρες, απόδοση ενός ποσοστού επί του φόρου σε καθολικές μεσογειακές χώρες κλπ.), ο Ελληνόφωνος Ορθόδοξος κόσμος στην Ευρώπη διχοτομείται σε ό,τι αφορά το ζήτημα της χρηματοδότησης. Αυτό με την σειρά του δείχνει ότι, τελικά, πέραν δογματικών και πολιτιστικών παραδόσεων, αυτό που καθορίζει κατεξοχήν την σχέση κράτους-θρησκείας σε μια χώρα είναι η ιστορική πορεία, και ιδιαίτερα οι συνθήκες συγκρότησης νεωτερικών κρατών. Στην Κύπρο η παραδοσιακή (από το 431 μΧ)

⁶⁸ ‘Catholic Church to lose historic property tax exemption in Italy’, 13 Οκτωβρίου 2012, <http://rt.com/news/italy-church-tax-exemption-339/>. Ben Vickers, ‘Pushed for cash, Spain considers slimming Church’, 23 Μαΐου 2012, <http://go.bloomberg.com/euro-crisis/2012-05-23/pushed-for-cash-spain-considers-slimming-church/>.

αυτοκεφαλία της Εκκλησίας, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και ανεξαρτησίας μεσολάβησε η Βρετανική αποικιοκρατία, επέτρεψε στην Εκκλησία να διατηρήσει την περιουσία της μαζί με την αυτονομία της από την όποια κρατική εξουσία. Στην Ελλάδα αντίθετα οι προβληματικές συνθήκες δημιουργίας αυτοκέφαλης Εκκλησίας δημιούργησαν μια παράδοση οικονομικής απομύζησης της Εκκλησίας από το κράτος που οδήγησε τελικά στην πλήρη οικονομική εξάρτηση σήμερα.

Το ζήτημα της χρηματοδότησης της θρησκείας άπτεται κυρίως της σχέσης κράτους-εκκλησίας σε ό,τι αφορά τον πυρήνα της λειτουργίας της εκκλησίας (κυρίως μισθοδοσία κληρικών και άμεσες λειτουργικές ανάγκες) και τον βαθμό κατά τον οποίο το κράτος επιθυμεί να ελέγχει την δραστηριότητα των θρησκειών στην επικράτειά του. Στην Ευρώπη οι περισσότερες επικρατούσες εκκλησίες διαθέτουν οικονομική αυτονομία σε ό,τι αφορά τις πνευματικές και φιλανθρωπικές δραστηριότητές τους. Οι περισσότερες επίσης θα μπορούσαν να διαθέτουν πλήρη ανεξαρτησία από το κράτος, συλλέγοντας π.χ. οι ίδιες τον εκκλησιαστικό φόρο ή χάρη στην χρηστή διαχείριση της περιουσίας τους. Οι ποικίλοι τρόποι με τους οποίους τα Ευρωπαϊκά κράτη εμπλέκονται στην χρηματοδότηση των εκκλησιών αποκαλύπτουν όχι τόσο την θέληση αυτών των τελευταίων να αποσπών ωφελήματα από το κράτος, όσο την ιστορική ανάγκη του κράτους να ελέγξει την θρησκεία και να αντλήσει νομιμοποίηση από αυτή. Σε χώρες όπως η Σουηδία και η Νορβηγία όπου το κράτος χωρίστηκε από τις μέχρι πρότινος κρατικές εκκλησίες, στην δημόσια συζήτηση οι μεγαλύτεροι υποστηρικτές αυτού του χωρισμού ήταν οι ίδιες οι εκκλησίες, ακριβώς γιατί ήθελαν να διατηρήσουν την εκκλησιαστική τους αυτονομία και υπόσταση έναντι της επιβολής της θέλησης του κράτους.

Στην Ελλάδα επομένως το ζήτημα της χρηματοδότησης της Εκκλησίας της Ελλάδος από το κράτος αφορά δυο συγκεκριμένα, αλλά ξεχωριστά μεταξύ τους, ζητήματα. Από την μια η Εκκλησία

διατηρεί, σε ό,τι αφορά το φιλανθρωπικό της και εκπαιδευτικό έργο, ένα δικό της προϋπολογισμό στον οποίο τα έσοδα προέρχονται από την εκμετάλλευση της περιουσίας της η οποία με την σειρά της φορολογείται. Από την άλλη, το κράτος χρηματοδοτεί απευθείας την μισθοδοσία και τα τρέχοντα έξοδα της Εκκλησίας. Το ερώτημα που πρέπει να τεθεί αφορά, πρώτον, πώς προέκυψε αυτός ο διακανονισμός και, δεύτερον, αν πρακτικά θα μπορούσε (ή θα έπρεπε) να εφαρμοσθεί ένα άλλο μοντέλο χρηματοδότησης των αναγκών της Εκκλησίας, ανάλογο με αυτό κάποιας άλλης Ευρωπαϊκής χώρας.

Η απάντηση στο πρώτο ερώτημα μπορεί να δοθεί με την βοήθεια της σύγκρισης με άλλες περιπτώσεις. Δεν είναι τυχαίο ότι το μοντέλο της κρατικής Εκκλησίας στην Ελλάδα προσιδιάζει στο Σκανδιναβικό προτεσταντικό μοντέλο, καθώς το αυτοκέφαλο θεσμοθετήθηκε με το πρότυπο αυτό κατά νου από Προτεστάντες Βαυαρούς γραφειοκράτες στην Ελλάδα. Αν και τότε η δημιουργία του αυτοκεφάλου είχε δημιουργήσει τεράστιους διχασμούς στην Ελλαδική κοινωνία, από την άλλη παρουσιάζει και κάποιες ενδιαφέρουσες αναλογίες με την Ορθόδοξη θεολογική παράδοση σεβασμού προς την κατά περίπτωση κοσμική εξουσία. Η πλήρης αυτονομία της Εκκλησίας της Κύπρου ενδεχομένως διατηρήθηκε στην νεωτερικότητα χάρη στην μεσολάβηση μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και ανεξαρτησίας της Βρετανικής αποικιοκρατίας (η οποία λειτούργησε με μια λογική σεβασμού της ανεξαρτησίας των θρησκειών όπως και στην Αγγλία), αλλά είχε και βάση στην μακρά παράδοση αυτοκεφαλίας της Εκκλησίας εκεί.

Αντίθετα, εκεί που ο ρόλος του κράτους στην Ελλάδα είναι πραγματικά μοναδικός σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη αφορά στην εντυπωσιακού μεγέθους απομύζηση εκκλησιαστικών πόρων από το κράτος, η οποία μόνο με την αντίστοιχου μεγέθους δήμευση της εκκλησιαστικής περιουσίας από κομμουνιστικά καθεστώτα

μπορεί να συγκριθεί⁶⁹. Αυτή η καπήλευση της εκκλησιαστικής περιουσίας από το Ελλαδικό κράτος ιστορικά έπαιξε έναν καταστροφικό ρόλο όχι μόνο στην λειτουργική αυτονομία της Εκκλησίας αλλά και στο λοιπό κοινωνικό έργο της. Ο συνδυασμός της σταδιακής δήμευσης εκ μέρους του κράτους του συντριπτικά μεγάλου ποσοστού της εκκλησιαστικής περιουσίας και της θέσης μυρίων προσκομμάτων στην αποτελεσματική εκμετάλλευση του υπολοίπου έχει δημιουργήσει μια κατάσταση πραγματικά μοναδική στα Ευρωπαϊκά δεδομένα: η Εκκλησία της Ελλάδος τελεί υπό την οικονομική πατρωνία του κράτους (όπως στο Βέλγιο και σε μικρότερο βαθμό την Σκανδιναβία), αλλά αφού απώλεσε την περιουσία του (όπως έγινε σε μεγάλο βαθμό στην Γαλλία) χωρίς να λαμβάνει καμία αποζημίωση για αυτή (όπως γίνεται, με την μορφή σταθερών ετήσιων πληρωμών εδώ και χρόνια, στην Γερμανία και την Αυστρία). Ακόμα και αυτή η μισθοδοσία των κληρικών δεν είναι ένα αντάλλαγμα που το κράτος αποδίδει στην Εκκλησία από την πρώτη στιγμή που ανέλαβε κυρίαρχο ρόλο έναντι της (όπως τουλάχιστον το προτεσταντικό μοντέλο θα επέτασσε): Κατοχυρώθηκε νομοθετικά μόλις το 1945, και ακόμα και τότε η Εκκλησία υποχρεώθηκε να αποδίδει στο κράτος 25% (από το 1968, 35%) των ακαθάριστων εσόδων των ενοριών⁷⁰. Μετά το 1833-34, έτη της πρώτης απαλλοτρίωσης μοναστηριακής περιουσίας στην Ελλάδα, το Εκκλησιαστικό Ταμείο που υποτίθεται ότι θα διαχειριζόταν τα έσοδα αυτά προς όφελος και της Εκκλησίας κατέρρευσε, και το κράτος συνέχισε την σταδιακή οικειοποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας στον 19^ο και τον 20^ο αιώνα χωρίς ποτέ να υλοποιεί υποσχέσεις για την παροχή ανταλλαγμάτων. Πρακτικά, μέχρι το 1945, οι κληρικοί στην

⁶⁹ Από συστάσεως του ελληνικού κράτους έχει απαλλοτριωθεί περίπου το 96% της εκκλησιαστικής περιουσίας με διαδοχικές φάσεις μειζόνων απαλλοτριώσεων. Η απαλλοτρίωση της περιουσίας της Εκκλησίας από το κράτος έλαβε χώρα σε συνεχόμενα «κύματα» (συνήθως σε περιόδους πολέμων, εθνικών κρίσεων και οικονομικών δυσκολιών), με τελευταία την μαζική απαλλοτρίωση του 1952. Βλ. επιστολή Ιερωνύμου.

⁷⁰ Αυτή η εισφορά καταργήθηκε το 2004. Βλ. 'Φορολόγηση της εκκλησιαστικής περιουσίας – Σχέσεις κράτους και Εκκλησίας'.

Ελλάδα πληρώνονταν από τις δωρεές των πιστών της ενορίας τους⁷¹.

Η περιλάλητος «αφαίμαξη» του ελληνικού κρατικού προϋπολογισμού από την Εκκλησία αφορά σε έξοδα τα οποία κατά κανόνα και τα περισσότερα Ευρωπαϊκά κράτη χρηματοδοτούν αμέσως ή διευκολύνουν εμμέσως (μέσω της απόδοσης μέρους της φορολογίας), ενώ αντίθετα το κράτος έχει στερήσει από την Εκκλησία εισοδήματα και δυνατότητα κοινωνικής παρέμβασης σε βαθμό ασύγκριτο με οποιαδήποτε άλλη δυτικοευρωπαϊκή χώρα. Η συζήτηση για αλλαγή στις οικονομικές σχέσεις κράτους-εκκλησίας στην Ελλάδα λοιπόν δεν πρέπει να αρχίσει από το ζήτημα της μισθοδοσίας και χρηματοδότησης των λειτουργικών αναγκών (όπως πολλοί φωνασκούν), αλλά από το πολύ πιο σημαντικό ζήτημα του οικονομικού (και εξ αυτού κοινωνικού) ακρωτηριασμού της Εκκλησίας προς όφελος του κράτους. Και προφανώς δεν μπορεί να γίνει συζήτηση για παύση της χρηματοδότησης από το κράτος όπως στο μοντέλο Ι στην Ελλάδα: Η Αγγλικανική Εκκλησία, οι ολλανδικές εκκλησίες και φυσικά η Εκκλησία της Κύπρου έχουν διατηρήσει και αυξήσει την περιουσία τους σε βάθος αιώνων και δεν έχουν υποστεί την δημευτική πολιτική του οικείου κράτους. Η εφαρμογή ενός τέτοιου μοντέλου θα ήταν δυνατή (προκειμένου το φιλανθρωπικό και κοινωνικό έργο της Εκκλησίας να μην καταρρεύσει αυτοστιγμεί) μόνο αν συνοδευόταν από μια γενναία αποζημίωση του κράτους προς την Εκκλησία για την περιουσία που αυτό οικειοποιήθηκε (όπως συνέβη σε χώρες που είχαν κομμουνιστικά καθεστώτα) – κάτι προφανώς αδύνατο δεδομένης της δημοσιονομικής κατάστασης της Ελλάδας σήμερα.

Ένα Νέο Μοντέλο Οικονομικών Σχέσεων Κράτους-Εκκλησίας στην Ελλάδα; Κρίσιμες Παράμετροι και Μια Πρόταση

Αν λοιπόν τίθεται ένα ζήτημα αλλαγής στις οικονομικές

⁷¹ Αντώνιος Κασιμάτης, 'Μισθοί κληρικών και εκκλησιαστική περιουσία. Μερικές αλήθειες', 31 Ιουλίου 2013, ανακοινωθέν της Ιεράς Μητροπόλεως Πειραιώς.

σχέσεις κράτους-Εκκλησίας στην Ελλάδα, αυτό αφορά στην αποκατάσταση στο μέτρο του δυνατού της απώλειας της οικονομικής ισχύος της Εκκλησίας που θα μπορούσε να στηρίξει ένα κοινωνικό και φιλανθρωπικό έργο πολυσχιδέστερο και ακόμα σημαντικότερο από το σημερινό, το οποίο κατά γενική ομολογία είναι εξαιρετικής σημασίας. Μιας και η άμεση επανόρθωση είναι κάτι ουτοπικό, αυτό που το κράτος οφείλει να κάνει είναι να συνδράμει την όσο το δυνατόν γρηγορότερη αξιοποίηση της υπάρχουσας εκκλησιαστικής περιουσίας μέσω της άρσης γραφειοκρατικών εμποδίων ή, όπου απαιτείται, κατάλληλων νομοθετικών παρεμβάσεων (ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά το συγκεχυμένο ιδιοκτησιακό καθεστώς μεγάλου μέρους της περιουσίας που αποδίδεται στην Εκκλησία και σχετιζόμενους φορείς). Αν η Εκκλησία κατόρθωνε να εκμεταλλευτεί εμπορικά την περιουσία της σε βαθμό αντάξιο της αρχικής αξίας και του μεγέθους αυτής (που παραμένει σεβαστή), θα μπορούσε να συνεχίσει με αποτελεσματικότερο τρόπο το κοινωνικό της έργο (το οποίο ανακουφίζει και αναπληρώνει αυτό του ολοένα σμικρυνόμενου κράτους), αλλά και να συμβάλει (μέσω της φορολογίας των εμπορικών δραστηριοτήτων της) στον εθνικό προϋπολογισμό. Αυτή είναι μια κατεύθυνση στην οποία κινείται η Εκκλησία σήμερα⁷², ενώ δεν είναι τυχαίο ότι και ο Κύπρου Χρυσόστομος (του οποίου οι γνώσεις περί τα χρηματοοικονομικά είναι γνωστές) έχει συμβουλευσει σχετικά τον Αθηνών Ιερώνυμο⁷³.

Παραμένει το ερώτημα αν, με βάση και την συγκριτική ανάλυση που παρουσιάστηκε παραπάνω, συντρέχει λόγος αλλαγής των οικονομικών σχέσεων κράτους-Εκκλησίας σε ό,τι αφορά την χρηματοδότηση των βασικών τρεχουσών αναγκών της (κυρίως μισθοδοσία κλήρου). Ως ένα σημείο, το ερώτημα αυτό έχει ήδη απαντηθεί: ο υπάρχων διακανονισμός αποτελεί λογικό επακόλουθο της εξέλιξης των σχέσεων κράτους-Εκκλησίας από την ίδρυση του

⁷² Απόστολος Λάκαςας, 'Στα 1400 τα ακίνητα στο περουσσιολόγιο της Ελλαδικής Εκκλησίας', *Καθημερινή*, 23 Φεβρουαρίου 2014.

⁷³ Βλ. συνέντευξη του Κύπρου Χρυσόστομου στον ΣΚΑΪ, αναδημοσιευμένη στο <http://www.amen.gr/?op=printarticle&id=5610>, 8 Μαΐου 2011.

Ελληνικού κράτους και νομική δέσμευση του Ελληνικού κράτους από το 1952 έναντι των ουδέποτε καταβληθεισών αποζημιώσεων για μείζονες απαλλοτριώσεις. Με δεδομένο το ισχύον μέγεθος του προϋπολογισμού της Εκκλησίας και των εμποδίων που αυτή αντιμετωπίζει στην εκμετάλλευση της εναπομείνουσας περιουσίας της, η εφαρμογή π.χ. του μοντέλου Ι στην μισθοδοσία των κληρικών θα ήταν προς το παρόν αδύνατη (αλλά και άδικη). Από την άλλη, όπως είδαμε, αυτό το μοντέλο αποτελεί την εξαίρεση στην Ευρώπη. Στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, τόσο τα κράτη όσο και οι επικρατούσες εκκλησίες έχουν καταλήξει σε μοντέλα χρηματοδότησης της λειτουργίας των εκκλησιών που αντανακλούν τόσο την θέληση των κρατών να διατηρήσουν ένα μέτρο ελέγχου στην δραστηριότητα των εκκλησιών όσο και την θέληση των τελευταίων να διατηρήσουν την ιδιότητά τους ως σημαντικοί θεσμικοί δρώντες στις επικράτειες που δραστηριοποιούνται. Ακόμα και εκεί που κράτη και εκκλησίες συμφώνησαν (για δικούς τους λόγους ο καθένας) στην λύση της επίσημης θεσμικής σχέσης τους (Σουηδία και Νορβηγία), η προνομιακή οικονομική σχέση παρέμεινε. Στην Ελλάδα, ακόμα και αν υπό το βάρος της οικονομικής κρίσης των τελευταίων ετών ακούγονται για πρώτη φορά φωνές από την Εκκλησία που αποδίδουν στο κράτος ευθύνη για τον οικονομικό μααρασμό της, ο πλήρης οικονομικός (και πιθανόν στην πορεία θεσμικός) διαχωρισμός του κράτους από την Εκκλησία είναι κάτι που η τελευταία δεν δείχνει να επιθυμεί.

Αν επομένως είναι και ηθικά δίκαιο και (με βάση την Ευρωπαϊκή πρακτική) πρακτικό να χρηματοδοτείται η Εκκλησία από το κράτος κατά κάποιο τρόπο, θα μπορούσε (ή θα έπρεπε) η Ελλάδα να εφαρμόσει ένα άλλο μοντέλο από αυτό που εφαρμόζει σήμερα (αντίστοιχο του μοντέλου ΙΙΙ); Κατ' αρχάς πρέπει να γίνει κατανοητό ότι το πέρασμα από ένα μοντέλο στο άλλο δεν είναι κάτι εύκολο. Ακόμα και σε μια χώρα που έχει υποστεί ραγδαία εκκοσμίκευση όπως το Βέλγιο, όπου το κράτος πληρώνει αυτό για τα έξοδα όλων των θρησκειών και όπου συζητείται η εφαρμογή του ολλανδικού μοντέλου (μοντέλο Ι), η άποψη της κοινής γνώμης είναι ότι κάτι τέτοιο είναι εκ

του περισσού: Οι πιστοί θεωρούν ότι ήδη συμβάλλουν στην λειτουργία των θρησκευτικών ομάδων μέσω της φορολογίας τους προς το κράτος, και η όποια αλλαγή θα αναστάτωνε συνήθειες αιώνων⁷⁴.

Η εφαρμογή των δυο υπομοντέλων του μοντέλου II από την άλλη παρουσιάζει τα δικά της προβλήματα: Ο εκκλησιαστικός φόρος πιθανώς θα ήταν μια λογική εξέλιξη του υπάρχοντος συστήματος στην Ελλάδα. Εφαρμόζεται άλλωστε σε χώρες με στενή θεσμική σχέση κράτους-επικρατούσας εκκλησίας όπως οι Σκανδιναβικές. Πρόκειται όμως για ένα σύστημα που έχει προκύψει από μια παράδοση που δεν συναντάται στην Ορθοδοξία (αυτό της υποχρεωτικής παροχής στην εκκλησία μέρους της περιουσίας του πιστού), ενώ η καταναγκαστική επιβολή του έχει οδηγήσει σε αλλοίωση της ταύτισης των πιστών με την θρησκεία τους και σε μαζική έξοδο μελών από τις εκκλησίες τους (εξαιρετικά διαδεδομένο φαινόμενο στην Γερμανία).

⁷⁴Rik Torfs, 'State and church in Belgium', in Gerhard Robbers (ed.), *State and Church in the European Union*, Baden Baden, Nomos: 9-34.

ΜΟΝΤΕΛΟ ΙΙβ	Ύψος του εκκλησιαστικού φόρου	Εκκλησίες που τον συλλέγουν	Δυνατότητα συλλογής φόρου από άλλες ομάδες;
Αυστρία	1.1% του φορ. εισοδήματος για την Καθολική Εκκλησία, 1.5% για την Προτεσταντική	Επικρατούσα (Καθολική) + Προτεσταντική	Όχι
Γερμανία	8%-9% του φόρου εισοδήματος	Επικρατούσες (Καθολική και Ευαγγελική) + Εβραίοι	Ναι, αν το επιλέξουν
Δανία	0.4%-1.5% του φορολογητέου εισοδήματος	Επικρατούσα (Ευαγγελική Λουθηρανική Εκκλησία)	Όχι
Σουηδία	Καθορίζεται από την κάθε ενορία	Επικρατούσα (Εκκλησία της Σουηδίας) + 22 άλλες ομάδες	Ναι, αν το επιλέξουν
Φινλανδία	1%-2% του φορολογητέου εισοδήματος	Επικρατούσα (Λουθηρανική) + Ορθόδοξη	Όχι

Πίνακας 2: Περίληψη του μοντέλου ΙΙβ

Το μοντέλο της επιλογής παροχής ενός ποσοστού της φορολογίας προς την Εκκλησία ή κάποιον άλλο σκοπό από την άλλη φαίνεται ελκυστικό, καθώς θα μπορούσε να ωθήσει την Ελλαδική Εκκλησία σε μια πιο ενεργή δραστηριότητα προς τους πιστούς αλλά και σε μια κουλτούρα λογοδοσίας και διαφάνειας, καθώς θα συναγωνίζεται άλλες επιλογές (π.χ. κοινωνικά προγράμματα του κράτους ή άλλες ΜΚΟ) για την κατεύθυνση των χρημάτων των φορολογουμένων. Από την άλλη, αν το Ελληνικό κράτος λαμβάνει γύρω στα 7 δις ευρώ (το 2012) από φόρο εισοδήματος και οι ανάγκες του κλήρου είναι περί τα 200 εκ. ευρώ, αυτό σημαίνει ότι όλοι οι φορολογούμενοι θα έπρεπε να δηλώνουν ότι θέλουν γύρω στο 3% του φόρου που πληρώνουν να πηγαίνει στην μισθοδοσία του κλήρου για να συγκεντρωνόταν το σημερινό ποσό. Αυτό το μοντέλο όμως προϋποθέτει ακριβώς την παροχή επιλογής στον φορολογούμενο για το που θέλει να πάνε τα λεφτά του, ενώ και το ποσοστό της φορολογίας που παρακρατείται για την εκκλησία ή άλλους κοινωνικούς σκοπούς στην Ευρώπη κυμαίνεται πάντα κάτω του 1%. Η εφαρμογή αυτού του μοντέλου επομένως θα μείωνε δραστικά την οικονομική ενίσχυση της Εκκλησίας, ενώ ο ανταγωνισμός με άλλες οργανώσεις, θρησκείες ή και το ίδιο το κράτος για την προσέλκυση της προτίμησης των φορολογουμένων θα δημιουργούσε πιθανώς νέες εντάσεις και διαιρέσεις στην κοινωνία.

ΜΟΝΤΕΛΟ IIα	Ποσοστό του πληρωτέου φόρου που αποδίδεται σε θρησκευτι- κούς ή σχετικούς σκοπούς	Είναι η συνει- σφορά υποχρε- ωτική;	Πιθανοί δικαιούχοι της συνεισφοράς πέραν της Καθολικής Εκκλησίας	Άλλες κρατικές ενισχύσεις προς την Καθολική Εκκλησία
Ιταλία	0.8%	Ναι	Άλλες εγγεγραμμένες θρησκείες και κρατικό ταμείο για κοινωνικούς σκοπούς	Όχι απευθείας, αλλά σημαντικές φοροαπαλλα- γές
Ισπανία	0.7%	Όχι	Μόνο κρατικό ταμείο για κοινωνικούς σκοπούς	Ναι
Πορτογαλία	0.5%	Όχι	Κρατικοί φορείς, ΜΚΟ και άλλες εγγεγραμμένες θρησκείες	Όχι

Πίνακας 3: Περίληψη του Μοντέλου IIα

Αν ο σκοπός είναι λοιπόν η διατήρηση της οικονομικής ενίσχυσης της Εκκλησίας σε λογικά επίπεδα, σε συνδυασμό με την κάποια χειραφέτησή της από την πατρωνία του κράτους (αλλά χωρίς χαλάρωση της στενής θεσμικής της σχέσης με αυτό) και το άνοιγμά της προς την κοινότητα των πιστών σε μια σχέση λογοδοσίας, ευθύνης και συμμετοχής, θα μπορούσε να καθιερωθεί ένα σύστημα μεικτής χρηματοδότησης από το κράτος και τους πιστούς που θα

ικανοποιούσε όλους αυτούς τους σκοπούς.

Θα μπορούσε να καθιερωθεί για παράδειγμα μια ετήσια συνεισφορά από τους πιστούς προς την Εκκλησία προς κάλυψη της μισθοδοσίας των ιερέων και των άλλων αναγκών που καλύπτει το κρατικό κονδύλι των 200 εκ. ευρώ. Με δεδομένο ότι στην Ελλάδα υπάρχουν περί τα 8.5 εκ. φορολογούμενοι πολίτες (στην συντριπτική τους πλειοψηφία κατά τεκμήριο μέλη της Ορθόδοξης Εκκλησίας), στον καθένα αντιστοιχούν περίπου 25 ευρώ εισφοράς στις εκκλησιαστικές δαπάνες του προϋπολογισμού. Η ετήσια συνεισφορά των πιστών θα μπορούσε να καθοριστεί τουλάχιστον σε αυτό το ποσό (ο κάθε πιστός θα μπορούσε να διαθέσει παραπάνω αν επιθυμεί). Η συνεισφορά των πιστών θα εξέπιπτε της φορολογίας τους με την επίδειξη της απόδειξης που θα είχε εκδώσει η ενορία ή όποιος φορέας συνέλεξε την εκκλησιαστική εισφορά για λογαριασμό της Εκκλησίας. Το κράτος κατόπιν θα προσέθετε στο ποσό που θα συγκεντρωνόταν κατά αυτόν τον τρόπο μέχρι της συμπλήρωσης του προκαθορισμένου ποσού της σχετικής δαπάνης (σήμερα 200 εκ. ευρώ). Πολίτες που είχαν εισόδημα κάτω του φορολογήσιμου ορίου και επέλεγαν να πληρώσουν την εκκλησιαστική συνεισφορά θα μπορούσαν να λάβουν αυτούσιο το πόσο της συνεισφοράς τους πίσω ως επιστροφή μέσω του φορολογικού συστήματος. Πολίτες με φορολογήσιμα εισοδήματα θα μπορούσαν να πληρώνουν την συνεισφορά και για λογαριασμό συγγενών κλπ. φορολογούμενων πολιτών με μηδενικό εισόδημα (άνεργοι, προστατευόμενα μέλη) η οποία κατόπιν θα επιστρεφόταν σε αυτούς αυτούσια από το κράτος. Αν η Εκκλησία συγκέντρωνε μεγαλύτερο από το προκαθορισμένο ποσό, θα μπορούσε να αποδίδει το υπόλοιπο στο κράτος προς επιστροφή του στους φορολογούμενους που είχαν πληρώσει την συνεισφορά. Η Εκκλησία επίσης θα ώφειλε να πληρώνει ένα μικρό ποσό στο κράτος για την χρήση του φορολογικού συστήματος για τις επιστροφές (όπως προείπαμε, η συλλογή καθαυτή θα γίνεται από την Εκκλησία στις ενορίες μέσω ενός θεσμοθετημένου συστήματος εκδόσεως αποδείξεων κλπ. εγκεκριμένου από το κράτος).

Με αυτόν τον τρόπο και οι πιστοί θα αποκτούσαν αίσθημα συμμετοχής στο έργο της Εκκλησίας, και η ίδια η Εκκλησία θα αποκτούσε περισσότερη ανεξαρτησία από το κράτος χωρίς να αποστεί από αυτό θεσμικά, και το κράτος θα μείωνε τα έξοδά του, αλλά (αν υποθέταμε ότι κάποιοι πιστοί θα πλήρωναν περισσότερο από το ελάχιστο προκαθορισμένο ποσό) και η κατά κεφαλήν εισφορά των φορολογουμένων που δεν θα ήθελαν να συνδράμουν το έργο της Εκκλησίας θα μειωνόταν αναλογικά, αφού οι φόροι τους θα πήγαιναν για την συμπλήρωση μέρους μόνο του συνολικού ποσού που προορίζεται για την Εκκλησία. Με δεδομένο τον κατακερματισμό της Ελληνικής κοινωνίας και τα αισθήματα αδιεξόδου που έχει δημιουργήσει η κρίση, αλλά και την τρέχουσα πανθομολογούμενη δημοφιλία της Εκκλησίας σε ένα κλίμα γενικής απαξίωσης θεσμών, η κινητοποίηση των πιστών προς απευθείας οικονομική ενίσχυση της Εκκλησίας (και όχι μέσω της φορολογίας τους), σε συνδυασμό με την ανάπτυξη μιας κουλτούρας λογοδοσίας της Εκκλησίας καθώς και της περαιτέρω ενδυνάμωσης του έργου της μέσω της αξιοποίησης (επιτέλους) της περιουσίας της, μπορεί να αποτελέσει το έναυσμα για την ανάπτυξη ενός νέου αισθήματος πολιτικής και εθνικής συλλογικότητας γύρω από τον μοναδικό θεσμό που εξακολουθεί να ενώνει και να αγγίζει την συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων._